

99:2 *De unge ældre i år 2010*

De unge ældre i år 2010

David Bunnage & Hans Helmuth Bruhn

*Socialforskningsinstituttet
99:2*

De unge ældre i år 2010

De senere årtiers ændringer i befolkningsstruktur og levevilkår giver anledning til forventninger om, at de kommende ældre - de som har passeret de 50 år, men som endnu ikke er i folkepensionsalderen - vil adskille sig fra nutidens unge ældre på en række punkter, fx i de ressourcer de besidder, i adfærd og indstilling til tilværelsen. Det vil betyde nye udfordringer til samfundet.

Denne rapport omhandler de kommende ældres erhvervsbeskæftigelse, sociale netværksaktiviteter, boligforhold og engagement i samfunds- og fritidsliv med henblik på at få et billede af, hvordan deres ressourcer og forventninger vil tegne sig i en overskuelig fremtid - omkring år 2010. På dette tidspunkt vil de være unge ældre i 60- og 70-årsalderen. Oplysningerne stammer hovedsagelig fra interview foretaget mod slutningen af 1997.

De unge ældre i år 2010

David Bunnage & Hans Helmuth Bruhn

København 1999
Socialforskningsinstituttet
99:2

De unge ældre i år 2010

Forskningsleder: cand.jur. Inger Koch-Nielsen
Forskningsgruppen om socialpolitik og marginalisering

Undersøgelsens følgegruppe:

Fuldmægtig Torben Hede, Socialministeriet, seniorforsker Jesper Wégens, Gerontologisk Institut, forskningsleder Inger Koch-Nielsen, seniorforsker Merete Platz og forsker Azhar Hussain fra Socialforskningsinstituttet.

ISSN 1396-1810

ISBN 87-7487-607-4

Sats og tilrettelæggelse: Socialforskningsinstituttet efter principlayout af Bysted A/S

Omslag: Kirsten Prange

Oplag: 1.000

Trykkeri: Holbæk Center-Tryk A/S

Socialforskningsinstituttet

Herluf Trolles Gade 11

1052 K

Tlf. 33 48 08 00

Fax 33 48 08 33

E-mail sfi@sfi.dk

www.sfi.dk

Socialforskningsinstituttets publikationer kan frit citeres med tydelig angivelse af kilden. Skrifter, der omtaler, anmelder, henviser til eller gengiver Socialforskningsinstituttets publikationer, bedes sendt til instituttet.

Forord

De senere års ændringer i befolkningsstruktur og levevilkår giver anledning til forventninger om, at de kommende ældre, som i denne rapport afgrænses til dem, der har passeret de 50 år, men som endnu ikke er i folkepensionsalderen, vil adskille sig fra nutidens unge ældre på en række punkter. De unge ældre afgrænses i denne sammenhæng til personer, der er i folkepensionsalderen og under 80 år.

Forskelle mellem de kommende unge ældre og nutidens unge ældre kan afspejle sig på flere måder, ikke mindst i de ressourcer de besidder, og i ændret adfærd og indstilling til tilværelsen. Dette kan stille samfundet over for nye udfordringer.

Hovedformålet med undersøgelsen er at belyse udviklingen i situationen blandt de kommende unge ældre for at få et billede af, hvordan deres ressourcer og forventninger vil tegne sig i en overskuelig fremtid - omkring år 2010. Analysen koncentrerer sig om fire hovedområder: beskæftigelse, det sociale netværk, boligforhold samt samfunds- og fritidsliv. Perspektivering af de kommende ældres nuværende og fremtidige adfærd tager udgangspunkt i deres nuværende ressourcer, samt i de forventninger de giver udtryk for.

Den teoretiske tilgang bygger på, at de kommende ældre, afhængigt af den periode de er født i, og hvilken alder de p.t. har, samtidig er i forskellige faser af deres livsforløb. Derfor belyses situationen blandt to kohorter kommende ældre - de 52-årige og de 62-årige i 1997, født i hhv. 1945 og 1935.

Hovedkilden til belysning af ressourcesituationen blandt kommende ældre er Ældreforløbsdatabasen, som er etableret i Socialforskningsinstituttets og Amternes og Kommunernes Forskningsinstituts regi i efteråret 1997. Databasen omfatter oplysninger fra tilfældigt udvalgte personer (i alt knap 6.000), der tilhører fødselsårgangene 1920, 1925, 1930, 1935, 1940 og 1945. Analyserne af udviklingstendenserne på de forskellige områder foretages primært gennem sammenligninger mellem de to fødselsårgange fra 1945 og 1935. I visse tilfælde inddrages dog også Ældreforløbsdata-basens oplysninger om

de øvrige (især ældre) årgange. Derudover anvendes statistiske oplysninger og resultater fra andre undersøgelser.

Seniorforsker Jesper Wégens har læst og kommenteret manuskriptet som referee. Følgegruppen, herunder refereen, takkes for gode råd og konstruktive kommentarer.

Rapportens første fire kapitler samt kapitel 6 er udarbejdet af seniorforsker David Bunnage, M.Sc.(Econ.), B.Sc.(Soc.). Stud. polit. Hans Helmuth Bruhn har udarbejdet kapitel 5 om boligforhold og har desuden udført de statistiske analyser i undersøgelsen.

Undersøgelsen er finansieret af Socialministeriet.

København, januar 1999

Jørgen Søndergaard

Indhold

Kapitel 1	
<i>De unge ældre i år 2010 - nye udfordringer?</i>	9
1.1. Stigende fokus på ældre	9
1.2. Formål og problemstilling	10
1.3. Undersøgelsens materiale og metode	12
Kapitel 2	
<i>Hovedresultater og perspektivering</i>	15
2.1. Kohorte- og livsfasebetingede forskelle	15
2.2. Vil de kommende ældre blive længere på arbejdsmarkedet end nutidens ældre?	16
2.3. Det sociale netværk prioriteres højt	24
2.4. Hvordan bliver de kommende ældres boligforhold?	29
2.5. Engagement i samfundet og i fritidsliv	32
2.6. Opsummering	36
Kapitel 3	
<i>Tilknytning til arbejdsmarkedet</i>	39
3.1. Indledning	39
3.2. Erhvervsaktiviteten blandt de kommende ældre anno 1997 . .	41
3.3. Tilbagetrækningsalderen	45
3.4. Kommende "arbejdsnarkomaner"?	48
3.5. En glidende overgang fra arbejdsliv til pensionistlivet?	50
3.6. Det økonomiske grundlag for tilbagetrækning	55
3.7. Kommer der ændringer i efterløns- og pensionsforhold, så . . .	59
3.8. Interessen for beskæftigelse efter at have forladt arbejdsmarkedet	62
3.9. Kommende ældres beskæftigelse set i fremtidsperspektivet . . .	62
Kapitel 4	
<i>De sociale netværk</i>	67
4.1. Skiftende familiemønstre	68
4.1.1. Familiens placering i det sociale netværk	69
4.1.2. Ægteskabelig stilling og husstanden	70
4.2. Familiekontakt og samvær	73
4.3. Hjælp og bistand til familie	77
4.4. Venner og bekendte - en vigtig del af det sociale netværk	81
4.5. Fungerer det sociale netværk?	84

4.6. Kan det forventes at det sociale netværk (fortsat) vil være et beredskab til hjælp/støtte?	87
4.7. Fremtidsperspektivet	90

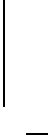
Kapitel 5

Boligforhold	93
5.1. Et historisk tilbageblik	94
5.2. Boligforbrug	95
5.3. Boligkarrieren	96
5.4. Hvordan bor de kommende ældre?	98
5.4.1. Kvarteret	98
5.4.1.1. Stilling (det meste af livet)	99
5.4.1.2. Tilknytning til arbejdsmarkedet	99
5.5. Boligens ejerform	100
5.5.1. Stilling (det meste af livet)	101
5.5.2. Husstandens tilknytning til arbejdsmarkedet	102
5.6. Boligudgift	102
5.7. Moderniseringsgrad	103
5.7.1. "Generationseffekten"	104
5.8. Husstandsstørrelserne	104
5.9. Størrelsen af boligen	105
5.10. Forklaring af boligstørrelse	106
5.10.1 Ejer/lejer	106
5.10.2. Antal personer i boligen	107
5.10.2.1 Husstandsstørrelsens variation med køn	108
5.10.2.2. Husstandens tidligere størrelse	110
5.10.3. Stilling (det meste af livet)	112
5.11. Flytteovervejelser	113
5.11.1. Hvem gør sig flytteovervejelser?	115
5.11.2. Årsager til flytteovervejelserne	116
5.12. Fremtiden	118
5.12.1. Model	119
5.13. Sammenfatning	120
Appendiks	123

Kapitel 6

Samfunds- og fritidsliv	125
6.1. Indledning	125
6.2. Foreningslivet og de kommende ældre	126
6.3. Erfaring med frivilligt arbejde	128
6.4. Det aktive fritidsliv	133

6.5. Aktivitetsbarrierer	138
6.6. Selvengagement eller samfundsmæssigt engagement?	139
<i>Litteratur</i>	141
<i>Socialforskningsinstituttets udgivelser siden 1.1.1998</i>	143

De unge ældre i år 2010 - nye udfordringer?

1.1. Stigende fokus på ældre

De ældre er i fokus som aldrig før, ikke alene i Danmark, men i de fleste andre moderne samfund. Der er flere årsager til dette. En hovedårsag er, at flere af os lever længere end nogensinde til trods for, at middellevetiden i Danmark ikke er steget så meget som i andre lande - især ikke for kvindernes vedkommende. Hovedårsagen til den stigende andel ældre i befolkningen på længere sigt er, at de store fødselsårsgange bliver pensionister.

For nogle kommentatorer repræsenterer denne udvikling en trussel: En voksende andel ældre betyder en større "forsørgerbyrde" af ældre på skuldrene af de erhvervsaktive i fremtidens samfund. Truslen kan forekomme endnu mere iøjnefaldende, når det samtidig kan konstateres, at der blandt de erhvervsaktive har været stigende tendens til at forlade arbejdsmarkedet flere år inden folkepensionsalderen. Der bliver færre erhvervsaktive til at forsørge det stigende antal ikke-erhvervsaktive ældre.

På denne baggrund forudser en lang række økonomer, politikere og kommentatorer, at de kommende store kohorter af ældre vil trække mere på de samfundsmæssige ressourcer både med hensyn til overførselsindkomster og serviceydelser end de nuværende ældre. Emner såsom efterlønsordningens negative effekt på udbud af arbejdskraften, opbrud i familien som støtteberedskab i alderdommen, ældres manglende tilbøjelighed til i tide at flytte fra deres forholdsvis store eller uegnede boliger og fare for generationskonflikter fremover, har dermed fået voksende opmærksomhed.

Det er langt fra alle deltagere i debatten, som er enige i påstanden om, at ældre er - eller bliver - et problem i ovennævnte forstand. Men uanset påstandenes karakter, og de aktuelle lovændringer der

sker på folkepensions- og efterlønsområdet, kan der rejses spørgsmål om, hvilke ressourcer de kommende ældre besidder, og hvordan disse benyttes samt de ældres integration i samfundet fremover.

Nærværende undersøgelse berører flere af de ovennævnte emner. Udgangspunktet er, at de senere årtiers ændringer i befolkningsstrukturen og levevilkårene giver anledning til forventninger om, at *de kommende ældre* (som her afgrænses til dem, som har passeret de 50 år, men som endnu ikke er i folkepensionsalderen) vil adskille sig fra nutidens unge ældre på en række punkter. De *unge ældre* afgrænses i denne sammenhæng til personer, som er i folkepensionsalderen (i 1997: 67 år) og under 80 år.

Forskelle mellem de kommende unge ældre og nutidens unge ældre kan afspejle sig på flere måder, ikke mindst i de ressourcer de besidder, og i adfærd og indstilling til tilværelsen - hvilket kan stille samfundet over for nye udfordringer.

1.2. Formål og problemstilling

Hovedformålet i denne publikation er at belyse situationen blandt de kommende ældre med henblik på at få et billede af, hvordan deres ressourcer og forventninger vil tegne sig i en overskuelig fremtid - omkring år 2010.

Dette formål belyses gennem tre hovedproblemstillinger:

- Hvilke ressourcer har de kommende ældre, og hvilke antagelser kan man opstille om, hvordan de vil anvende disse ressourcer fremover?
- Hvilke forventninger har de kommende ældre til deres fremtidige situation som unge ældre?
- Hvilke udfordringer må man antage, at unge ældre vil stille samfundet overfor fremover?

En belysning af disse problemstillinger indebærer således, dels en kortlægning af ressourcesituation og forventninger, dels en vur-

dering fra forskerens side af, hvordan situationen vil tegne sig fremover under givne betingelser.

Med ressourcesituationen tænkes først og fremmest på personlige ressourcer (arbejdsevne og beskæftigelse, uddannelses- og helbredsforhold), materielle ressourcer i form af økonomi og bolig, samt ressourcer i det primære sociale netværk. Spørgsmålet er her, hvordan ressourcerne vil blive udnyttet fremover på en række livsområder. I nærværende rapport begrænses interessefelterne til de kommende ældres fremtidige erhvervsbeskæftigelse, sociale netværksaktivitet, boligaktivitet og engagement i samfunds- og fritidsliv. Undersøgelsen forholder sig til kontrasterende udsagn om de kommende ældres fremtidige adfærd på disse felter.

En grundantagelse i undersøgelsen er, at der er betydelige sociale og kønsmæssige forskelle i ressourcesituationen blandt de kommende ældre, der tilhører samme alderskohorter, samt mellem de kommende ældre og nutidens unge ældre. Det antages således, at de kommende ældre i gennemsnit har mere uddannelse, bedre helbred, har været vant til en højere materiel levestandard, bedre boliger og andre forbrugsvaner. De kommende ældre vil derfor højst sandsynligt forvente en mere selvstændig tilværelse og højere levestandard i alderdommen end de nuværende ældre.

Perspektiveringen af de kommende ældres nuværende og fremtidige adfærd tager udgangspunkt i de kommende ældres nuværende ressourcer - hvilke ressourcer de besidder, og hvordan disse anvendes - og i de forventninger de har givet udtryk for i slutningen af 1990'erne. Den teoretiske tilgang i perspektiveringen bygger på, at de kommende ældre, afhængigt især af hvornår de er født, og dermed hvilken alder de p.t. befinder sig i, er i forskellige faser af deres livsforløb. Derfor lægges megen vægt på at belyse situationen blandt en yngre og en ældre kohorte kommende ældre. Til dette formål har vi valgt at koncentrere undersøgelsens analyser fortrinsvis om to årgange - de *52-årige* og de *62-årige* i 1997, født i hhv. 1945 og 1935.

Valget af disse fødselsårsgange tages ud fra generationshistoriske og sammenligneligheds hensyn. Den ældre årgang tilhører "krisebørn"-generationen (Hansen, 1988), hvis uddannelses- og opvækstperiode lå i og omkring 2. verdenskrig. Langt de fleste var på arbejdsmarkedet allerede som 15-16-årige og etablerede sig som unge voksne i 1950'erne. På nuværende tidspunkt (1997) er de som 62-årige i "tilbagetrækningsalderen", mens de i år 2010, som 75-årige, stadig vil være en del af de unge ældre i den tredje alder.

Den yngre gruppe af kommende ældre (født i 1945) er del af de forholdsvis store efterkrigs fødselsårsgange, som er opvokset i en periode stærk præget bl.a. af økonomisk vækst, udbygning af velfærdssamfundet (herunder uddannelsessystemet), og udvikling i især kvindernes situation. Flere kvinder end nogensinde fik en erhvervsuddannelse. De har fået gennemsnitlig færre børn, haft flere skilsmisser og større erfaring på arbejdsmarkedet end kvinder, født 10 år tidligere. Den fødselsårsgang etablerede sig som unge voksne i 1960'erne og er i 1997 52 år. I år 2010 vil de som 65-årige efter al sandsynlighed være på vej væk fra de erhvervs- og familiemæssige krav og forpligtigelser, de har haft som yngre og på vej ind i den tredje alder.

1.3. Undersøgelsens materiale og metode

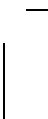
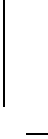
Hovedkilden til belysning af ressourcesituationen blandt de kommende ældre er Ældreforløbsdatabasens 1. etape, som er etableret i Socialforskningsinstituttets (SFI) og Amternes og Kommunernes Forskningsinstituts (AKF) regi i efteråret 1997. Databasen omfatter oplysninger fra tilfældigt udvalgte personer, der tilhører fødselsårsgangene 1920, 1925, 1930, 1935, 1940 og 1945. Brutto-stikprøven omfatter 7.500 personer med samme udvalgsandel i alle 6 årgange. 45% af personerne tilhører årgangene 1935 og 1945.

Analyserne af udviklingstendenserne på de forskellige områder (fx ændringer i husstande, beskæftigelse, bolig) foretages primært gennem sammenligninger mellem de to fødselsårsgange fra 1935 og 1945. Til sammenligninger mellem kommende og nuværende

ældre inddrages dog også Ældreforløbsdatabasens oplysninger om de øvrige fødselsårgange (1920, 1925, 1930 og 1940).

Derudover anvendes statistiske oplysninger (fx fra Danmarks Statistik) og resultater fra undersøgelser foretaget bl.a. af Socialkommissionen (1993), DIKE (1995), EGV-fondet (1989) og Socialforskningsinstituttet (1991, 1994-1996).

Den anvendte statistiske metode er først og fremmest logistisk regression og antalstabeller. Hertil kommer klassisk lineær regression.

Hovedresultater og perspektivering

2.1. Kohorte- og livsfasebetingede forskelle

Analyserne i denne undersøgelse viser klare ressource- og forventningsmæssige forskelle mellem forskellige årgange kommende ældre. De viser også tydeligt, at de kommende ældre på flere områder har en anderledes ressourceprofil end nutidens unge ældre i folkepensionsalderen.

Nogle forskelle viser sig da også at være *kohorte*-betingede. Eksempelvis fordeler de 52-årige og de 62-årige sig forskelligt efter skole- og erhvervsuddannelsesbaggrund og efter, hvilke typer beskæftigelse de har haft det meste af livet. Forskellene afspejler, at de to kohorter kommende ældre, født i hhv. 1945 og 1935, som nævnt er vokset op under væsentligt forskellige historiske og samfundsmæssige betingelser, herunder de uddannelses- og arbejdsmarkedsmæssige vilkår. Deres levevilkår og livsforløb er præget af de samfundsforhold og begivenheder, som de er opvokset i og har levet under: De to fødselsårgange kommende ældre er blevet voksne på forskellige måder. Samtidig vil de blive unge ældre på en anden måde end nutidens unge ældre i folkepensionsalderen.

Andre ressource- og forventningsmæssige forskelle inden for og mellem kohorterne er tydeligvis *livsfase*-betingede. Det gælder eksempelvis ressourcerne i det primære sociale netværk: Omfang og hyppigheden af kontakt, samvær og (gensidig) hjælp i forhold til egne børn og anden familie, venner og bekendte ændrer sig væsentligt fra den ene fase til den anden. Ændringerne skyldes blandt andet gængse livsbegivenheder, der påvirker det sociale netværks karakter og sammensætning, fx at forældrene i løbet af 50-årsalderen som regel oplever, at deres børn flytter hjemmefra, at der med alderen er en stigende andel, hvis egne forældre og andre nærmeste i forældrenes eller egen generation falder bort,

samt at de fleste forældre i 60-årsalderen selv er blevet bedsteforældre. Livsfase-betingede ændringer sker også omkring engagement i fritidsaktiviteter og i det brede samfundsliv. Tendensen er, at aktiviteterne skifter karakter. Ofte reduceres aktiviteterernes omfang, når man ikke længere er erhvervsaktiv, når økonomiske og omsorgsmæssige forpligtigelser over for børn eller andre aftager, eller når barriererne mod at engagere sig opleves som for store.

Undersøgelsens resultater peger imidlertid på væsentlige *variationer* på tværs af kohorter og livsfaser. Køn, uddannelsesbaggrund, nuværende beskæftigelsesstatus og stilling det meste af livet, husstandstyper samt helbredstilstand er faktorer, der på forskellig vis differentierer gruppernes adfærd og forventninger.

Når perspektivet rettes mod de kommende ældres fremtidige adfærd på beskæftigelses-, social netværks-, bolig- samt fritids- og samfundsområderne må der naturligvis tages hensyn, ikke alene til forskelligheder i kohorternes aktuelle ressourcesituation og forventninger, men også til at samfundsforholdene fortsat vil ændre sig. Ændringerne kan influere på de kommende ældres ressourcer, forventninger og muligheder i de mellemliggende år. I perspektivering må således indgå overvejelser om, hvilke "forudsigelige" ændringer der kan være tale om.

2.2. Vil de kommende ældre blive længere på arbejdsmarkedet end nutidens ældre?

Med udgangspunkt i de kommende ældres situation i slutningen af 1997 (dvs. *inden* Finanslovsforlig om efterløn, folkepension, m.v. i slutning af 1998) ser det ikke ud til, at de i større omfang end nutidens unge ældre vil bevare et erhvervsarbejde så længe som muligt. Til gengæld er der tegn på, at de kommende ældre vil prioritere deres familie- og fritidsliv højt - og i mindst lige så stort omfang som hidtil vil trække sig tidligt tilbage fra erhvervsbeskæftigelse.

Ikke overraskende viser det sig, at der er mange flere af de 52-årige end af de 62-årige, som stadig er i arbejdsstyrken: Af de

interviewede er ca. 7/8 af de 52-årige mod knap 1/3 af de 62-årige stadig erhvervsaktive. Til sammenligning er det knap hver ottende 67-årige og hver tyvende 72-årige, som stadig er i arbejde.

Der er væsentlige kønsmæssige forskelle i erhvervsfrekvensen inden for og mellem de to årgange kommende ældre. Således er erhvervsfrekvensen blandt de 62-årige mænd det dobbelte af kvindernes (hhv. 44% og 22%) og flere af de 62-årige kvinder end af de 52-årige har været hjemmearbejdende i hele eller det meste af deres voksne liv (hhv. 12% og 4%). Imidlertid spiller den stilling, man har haft det meste af sit liv, en selvstændig rolle i forhold til, om man - fx som over 62-årig - fortsat er erhvervsaktiv. Generelt er der, uanset køn, forholdsvis flere selvstændige samt ledende funktionærer og tjenestemænd, som fortsat er erhvervsaktive som 62-årige, end tilfældet er for øvrige funktionærer, faglærte og ikke-faglærte arbejdere.

Tilbagetrækning omkring 60 år er stadig populært

Disse køns- og stillingsmæssige forskelle går igen, når de kommende ældre, som var på arbejdsmarkedet i en alder af 50 år, skal angive, hvilken alder de selv *foretrækker* at holde op (eller er holdt op) med at arbejde.

Som helhed viser det sig, at den foretrukne afgangsalder blandt 52-årige er stærkt koncentreret omkring de 60 år - i samme omfang som den *realiserede* tilbagetrækningsalder blandt nutidens 62-årige. Erhvervsaktive kvinder (og især gifte kvinder) foretrækker at holde op (eller er holdt op) med at arbejde lidt tidligere end mændene. Dog foretrækker de 52- og 62-årige med en mellem- eller længerevarende uddannelse (uanset køn) at blive lidt længere end de med en mere kortvarig - eller ingen - erhvervsuddannelse. Svarende hertil er de erhvervsaktive, som har været beskæftiget som selvstændige eller funktionærer, mere tilbøjelige til at foretrække at blive lidt længere i arbejde (eller at fortsætte i arbejde *så længe som muligt*) end faglærte og ikke-faglærte arbejdere.

Såfremt de 52-åriges foretrukne tilbagetrækningsalder går i opfyldelse, vil det svare til, at 55% (49% af mændene og 62% af kvinderne), der var på arbejdsmarkedet som 50-årige, ikke længere vil være erhvervsaktive, efter at de (i år 2005) er fyldt 60 år. I så fald vil deres erhvervshyppighed ved de 60 år være den samme som blandt dem, som blev født 10 år tidligere: Blandt de 62-årige er det også 55%, svarende til 45% af mændene og 66% af kvinderne, der var i arbejde som 50-årige, som var holdt op senest som 60-årige.

Ser man frem til år 2010, er der altså meget i de kommende ældres udtalelser i 1997, som tyder på, at det vil være et mindretal af de kommende ældre, som vil være på arbejdsmarkedet. Der vil fortrinsvis være tale om personer, som af forskellige positive grunde vælger at blive i arbejdet, dvs. forholdsvis mange med en flerårig teoretisk erhvervsuddannelse, som har været overordnede eller ledende funktionærer - eller selvstændige erhvervsdrivende. Dog vil gruppen af erhvervsaktive til den tid også stadig omfatte en del personer, der føler sig nødsaget til at fortsætte. Eksempelvis fordi deres egne - eller familiens - økonomiske udsigter tilbyder ingen eller få alternativer.

Man kan af gode grunde ikke vide, om de enkelte erhvervsaktive, når det kommer til stykket, vil realisere det, han eller hun foretrækker som tilbagetrækningsalder. De ændringer, der nu indføres på pensions- og efterlønsområdet, vil utvivlsomt påvirke en del af de kommende ældres tilbagetrækningsadfærd: På grund af såvel disse ændringer som af andre personlige, social- og arbejdsmarkedsmæssige årsager kan de senere blive tvunget eller føle sig nødsaget til at stoppe senere - eller tidligere, end de p.t. selv vil foretrække. I denne forbindelse må det tages i betragtning, at de 52-årige erhvervsaktive har betydeligt flere år foran sig indtil efterløns- eller folkepensionsalderen end de 62-årige erhvervsaktive og derfor flere år, hvor forudsætningerne yderligere kan ændre sig.

Samtidig er det væsentligt at være opmærksom på, at den store interesse for at trække sig fra erhvervsarbejde omkring de 60 år ikke nødvendigvis vil være ensbetydende med et fald i den *gennemsnitlige* tilbagetrækningsalder. En beregning af sådanne gennemsnit er ikke blevet foretaget, fordi en del (ca. hver femte af de 52-årige) enten har svaret "ved ikke" eller oplyst, at de vil fortrække at blive "så længe som muligt" i arbejdet. Blandt dem, som vil blive "så længe som muligt", eller som foretrækker at blive i arbejde efter de 60 år, er der forholdsvis mange, der har en længere erhvervsuddannelse og ledende stillinger bag sig, hvilket kan give grund til en vis "optimisme" med hensyn til den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder fremover. Forholdsvis mange i disse grupper besidder nemlig de ressourcer, som er karakteristiske for personer, som bliver i arbejde forholdsvis længe - fx op til folkepensionsalderen. Hvortil kan føjes, at hvis flere af nutidens 52-årige end tidligere 52-årige realiserer at blive i arbejde indtil 60 år, vil det påvirke denne årgangs aldersgennemsnit for tilbagetrækning i opadgående retning.

Det væsentligste er selv at kunne vælge

Det er en udbredt opfattelse blandt nutidens erhvervsaktive kommende ældre, at de selv kan vælge, hvornår de vil holde op med at arbejde. Det at være nødt til at holde op er især ensbetydende med dårligt helbred, som gør, at man ikke kan klare arbejdet mere. Det er også hovedgrunden til, at en del er holdt op, hvoraf nogle allerede inden de 60 år. De foretrukne tilbagetrækningsalder blandt de erhvervsaktive er derimod forbundet med forestillinger om det positive ved arbejdsophør såsom at få tid til familie og venner. Dog er der her ikke nødvendigvis tale om en samtidig afstandstagen fra arbejdslivet. Tværtimod - blandt erhvervsaktive i denne undersøgelse (som i tidligere undersøgelser) viser det sig, at arbejdet i almindelighed er meget værdsat. Forventningen er tilsyneladende, at livet uden for arbejdet har nogle særlige kvaliteter at byde på - først og fremmest rådighed og disposition over egen tid. Det er også disse kvaliteter, som de *tilbagetrukne* kommende og nuværende ældre sætter pris på.

De fleste sørger for, at økonomien er på plads

Det økonomiske grundlag for de erhvervsaktives optimisme m.h.t. at kunne vælge selv (ved interviewet i 1997) var tilsyneladende til stede. Der er betydeligt flere i 52- og 62-årsalderen end blandt de 72-årige, som er omfattet af arbejdsmarkedspensionsordninger, og som har sikret deres alderdom yderligere gennem opsparing i kapitalpension o.l. Dog har efterlønnen fortsat stor interesse blandt de fleste kommende ældre. Blandt de 52- og 62-årige som foretrækker først at holde op efter 63 år, regner forholdsvis mange med, enten at deres øvrige pensionsordninger eller at folkepensionen vil spille en væsentlig rolle som indtægtskilde. Den formelle baggrund for de manges forventninger om at kunne gå på efterløn var (i 1997) imidlertid i orden: A-kasse dækningen blandt de erhvervsaktive i 50-årsalderen er næsten total og startede meget tidligt.

Godt 4/5 af de *erhvervsaktive* 52-årige har i høj eller i nogen grad tilrettelagt deres økonomi, så de efter de dengang gældende regler kunne holde op med at arbejde på det tidspunkt, de regner med. Dette tyder på, at de som folkepensionister i år 2010 i endnu højere grad end nutidens 72-årige folkepensionister vil have planlagt deres økonomiske grundlag i forvejen - både ved at sikre sig indkomster og formuer og ved at sikre, at forskellige former for gæld er afviklet. For par er der oftest tale om fælles planlægning af fremtiden: Overvejelser og beslutninger dels om tilbagetrækningsalder og -tidspunkt, dels om de økonomiske dispositioner foretages i fællesskab. På tilbagetrækningstidspunktet regner en del kommende ældre med stadig i nogle år at kunne trække på partnerens erhvervsindkomst.

Uanset økonomisk planlægning regner godt to tredjedele af de erhvervsaktive 52- og 62-årige med en væsentlig nedgang i deres indkomst, når de holder op med at arbejde. De angiver flere måder, hvorved de vil tilpasse deres økonomi til den forventede indkomstnedgang. Det mest almindelige er at spare mindre op (ca. 3/4) og/eller skære noget ned i det daglige forbrug (halvdelen). Næsten hver tredje af de 52-årige (lidt færre af de 62-årige) sigter

mod at afvikle gæld og/eller flytte til en billigere bolig. Hver femte regner med at tilpasse deres økonomi til en forventet økonomisk nedgang ved at sælge fast ejendom eller på anden måde sælge ud af formuen. Hver tiende regner med at omlægge lån i hus eller lejlighed og/eller sælge bil eller lignende udgiftskrævende ting. Prioriteringen af de forskellige dispositioner stemmer overens med de dispositioner, som nutidens *tilbagetrukne* unge ældre på 67- og 72-år har foretaget, for så vidt de oplevede en væsentlig indkomstnedgang, efter at de holdt op med erhvervsarbejde.

Et samlet perspektiv er, at tidlig tilbagetrækning er blevet fast institutionaliseret og indgår ganske stærkt i bevidstheden hos hovedparten af befolkningen. Det understøttes af, at de økonomiske muligheder generelt er til stede, og at flertallet af de kommende ældre har indrettet eller sigter mod at indrette sig, så det er muligt at realisere de positive sider af pensionistlivet.

Kommer der ændringer, så..

Som nævnt kan de kommende 52-åriges beskæftigelsessituation ændre sig. For de enkelte kan fx personlige eller familiemæssige forhold i løbet af de kommende 10-13 år nødvendiggøre ændringer i forventninger, planer og dermed i realiseringen af den foretrukne tilbagetrækningsalder.

Ikke overraskende er forventninger og planer om arbejdsophør hos de fleste - og især hos dem som foretrækker at holde op med arbejdet ved de 60 år eller før - følsomme over for ændringer på efterløns-, pensions- og arbejdsmarkedsområdet. Hensigten med de aktuelle ændringer på pensions- og efterlønsområderne i forbindelse med Finanslovens vedtagelse (slutning af 1998) er også at få flere til at fortsætte i arbejde længere.

Blandt de kommende ældre i undersøgelsen vil *afskaffelse af efterlønnen* tilsyneladende påvirke tilbagetrækningsmønstre forskelligt. Mere end halvdelen af de 52-årige erhvervsaktive, som foretrækker afgang fra arbejde inden folkepensionsalderen (i 1997: 67 år), ville holde op med at arbejde senere, end de p.t. planlægger, hvis

efterlønnen blev afskaffet. Det gælder især dem, som (ved interviewet i 1997) ikke har sikret sig pensionsindkomster ad anden vej, og som formentlig har mindst økonomisk spillerum.

Der er ikke mange kommende ældre, der føler sig tiltrukket af at kunne få højere folkepension ved at blive til 67 år: Kun hver syvende af de 52-årige ville overveje at trække sig senere tilbage af denne grund. Til gengæld forekommer muligheder for at kunne få *deltidsjob og samtidig få delpension eller deafterløn* tiltrækkende for mange. Over halvdelen af de 52-årige vil blive lidt længere på arbejdsmarkedet, end de ellers har påtænkt, hvis dette valg var til stede. Dette forudsætter naturligvis, at der på arbejdspladserne fremover i praksis findes tilstrækkelige tilsvarende beskæftigelses-tilbud. De grupper, som ville blive til 67 år, hvis folkepensionen så blev forhøjet, er fortrinsvis mænd, og personer der i forvejen har en forestilling om først at trække sig tilbage i 64-66-årsalderen.

Skulle der opstå mulighed for at få delpension eller deafterløn allerede *fra 55 år*, vil det sandsynligvis virke særligt tiltrækkende for erhvervsaktive, som regner med at holde op med at arbejde før 60 år eller mellem 60 og 63 år. Her findes en betydelig overrepræsentation af kvinder, af arbejdere, og af folk med helbredsproblemer.

Et billede af kommende ældres beskæftigelse i år 2010 er således præget af mange usikkerhedsmomenter. Undersøgelsens resultater tyder på, at effekten af de typer tiltag, der er medtaget i undersøgelsen, især vil sætte sig igennem, hvis de over for den enkelte har en vis nødvendighedens eller uomtvistelighedens karakter, hvilket hyppigere vil være tilfældet blandt kommende ældre med ringe økonomiske udsigter.

Spørgsmålet er, om de aktuelle indgreb i efterløns- og pensionsordninger vil ændre tilbagetrækningsmønstrene blandt andre end de forholdsvis dårligt stillede. På dette spørgsmål giver undersøgelsen et vist fingerpeg, hvad angår de grupper 52- og 57-årige,

som i 1997 oplyste, at de ville foretrække at holde op med arbejdet som 60- eller 61-årige. Blandt disse kommende ældre regner 9/10 med at gå på efterløn. Ca. 1/3 af denne gruppe har ingen supplerende pensionsordninger og kan derfor blive nødsaget til at tage tilbagetrækningstidspunktet op til fornyet overvejelse. Ca. 60 % har ganske vist supplerende ordninger, men ikke af en størrelse så de ville kunne undvære efterlønnen.

Tilbagetrækning til ikke-beskæftigelse?

Ønsket om at forlade arbejdet tidligt er imidlertid ikke ensbetydende med, at man ikke længere vil være interesseret i at have et arbejde - lønnet eller ej.

Omkring to tredjedele af de erhvervsaktive kommende ældre (lidt flere af de 52-årige end af de 62-årige) vil være interesseret i at have *lidt lønnet beskæftigelse*, når de er holdt op med at arbejde. Interessen er betydelig lavere blandt de tilbagetrukne, hvor det kun er ca. hver fjerde af de 52-årige mod ca. hver sjette af de 62-årige, som er positive over for lidt lønnet arbejde. Forskellen kan delvis forklares ved, at de tilbagetrukne kommende ældre omfatter forholdsvis mange med helbredsmæssige vanskeligheder. Dertil kommer, at realiteterne for de tilbagetrukne (fx at sådan lønnet beskæftigelse ikke er til at få) er anderledes end for de erhvervsaktive.

Når det drejer sig om perspektivering af de kommende ældres beskæftigelse i år 2010, er en afgørende faktor således, hvilke valgmuligheder (fx i form af job og arbejdsvilkår) virksomheder vil tilbyde ældre medarbejdere, og i hvilket omfang regler om supplerende indkomster (til efterlønnen) og beskatningsregler vil give mulighed for andre former for beskæftigelse.

Desuden udtrykker mange af de kommende ældre interesse for at beskæftige sig med et *ulønnet* arbejde. Der er to tredjedele af de erhvervsaktive 52- og 62-årige, der siger, at de vil være interesseret i at udføre frivilligt arbejde, når de er holdt op med at arbejde. Det er dobbelt så mange, som de der inden for det sidste år har

udført frivilligt arbejde. Denne interesse giver anledning til at overveje, hvordan man kunne engagere flere af de kommende ældre i frivilligt arbejde. Også her spiller reglerne for efterlønsmodtagere en rolle. En ophævelse af den regel, som i visse tilfælde sidestiller ulønnet med lønnet arbejde og dermed begrænser det antal timer, som en efterlønsmodtager må arbejde frivilligt - ville få flere engagerede i det frivillige arbejde.

2.3. Det sociale netværk prioriteres højt

De kommende ældres begrundelser for at ville trække sig tilbage afspejler ønsket om mere tid, som man selv kan disponere over, og om at benytte flere af deres ressourcer til at nyde livet uden for arbejdet.

Netop hensynet til familien og det øvrige sociale netværk indgik som en væsentlig faktor i overvejelserne om tilbagetrækning blandt de 62-årige, som allerede har trukket sig tilbage. Disse hensyn betinger også i høj grad de erhvervsaktives indstilling til beskæftigelse fremover. "At få mere tid til familie og venner" og "ønske fra ægtefælle", samt det at have lyst til selv at bestemme, hvad man skal foretage sig, er de hyppigste grunde til, at de kommende ældre foretrækker at holde op før folkepensionsalderen.

For hjemmearbejdende, der enten aldrig har tilhørt arbejdsstyrken, eller som trak sig tilbage relativt tidligt i deres liv, er situationen selvfølgelig anderledes. Som regel har deres rolle haft meget at gøre med det primære sociale netværk. Rollen ændrer sig i takt med, at der sker ændringer i familiens livsløb, fx at børnene flytter hjemmefra, eller at ægtefællen forlader arbejdet. Sidstnævnte begivenhed vil for de hjemmearbejdende som regel medføre mere tid til at være sammen med partneren, bl.a. om opgaver i hjemmet eller ved sociale netværksaktiviteter.

Det er ubestrideligt ægtefællen/samleveren og dernæst børnene, der for det store flertal af de kommende og nuværende ældre er de vigtigste personer i det sociale netværk. For mindretallet (fortrins-

vis aleneboende uden børn) er det anden familie, venner og bekendte, der har mest betydning.

Familiebåndene er ikke i opløsning

Der er ingen tydelige tegn på, at der blandt de kommende ældre, set i forhold til nuværende ældre på 72 år skulle være en øget tendens til opløsning af familiebåndene.

Ganske vist er der flere af de 52-årige end af de 62-årige, som er separerede eller fraskilte - en forskel som sandsynligvis vil øges i årene fremover. Men det er knap halvdelen af de fraskilte og separerede og i øvrigt også enker (og enkemænd) i 1945 kohorten (de 52-årige), som bor alene: Den anden halvdel bor sammen med egne børn eller (ny) partner eller er på en anden måde samboende, hvoraf en del sandsynligvis senere vil gifte sig påny. På denne måde kan der siges at være en tendens til, at opløste ægteskaber omdannes til nye familieformer.

Uanset ægteskabelig status og om man er alene eller samboende, er det de færreste af de kommende og nuværende unge ældre, som ikke jævnlig er i kontakt med eller sammen med en eller flere i familien. Forskelle mellem alderskohorterne, med hensyn til hvem man er sammen med i familien og hvor hyppigt, er i væsentlig grad betinget af livsfasefaktorer, idet der med stigende alder sker tab af nogle familiemedlemmer - først og fremmest fra forældregenerationen og dernæst partneren. For det store flertal af de kommende ældre med egne børn gælder, at tæt kontakt og hyppigt samvær fastholdes.

Har man ikke børn (eller ser børn sjældent), er det mest sandsynligt, at man jævnligt er sammen med andre i familien. Opløsning af familiebånd i form af manglende familiekontakt og -samvær, er der kun tale om blandt en meget begrænset andel af de kommende ældre: Det er knap hver tyvende af de 52- og 62-årige, som ingen børn eller familie har - eller som sjældent er i kontakt med disse.

Resultaterne tyder på, at nutidens 52- og 62-åriges kontakt- og samværsforhold med deres børn (børnebørn) og anden familie omkring år 2010 tilnærmelsesvis vil være som nutidens unge ældres: Der er ikke noget, som tyder på, at andelen med et svagt familiært netværk til den tid vil være større end blandt fx nutidens 72-årige.

Dette gælder også kontakt og samvær med andre i det sociale netværk - venner og bekendte. Undersøgelsen understøtter resultater fra tidligere undersøgelser af ældre, som viser vennekredsens betydning i det samlede billede af socialt samvær, ikke mindst når det drejer sig om dem, der har sjælden eller ingen kontakt/samvær med familiemedlemmer. Der findes ingen indikation på, at venner og bekendte vil få mindre betydning fremover for de kommende ældres kontakt og samværs mønstre.

Hjælp og bistand til familie og andre *svækkes ikke*

Det ser ikke ud til, at de kommende ældre er mindre tilbøjelige end tidligere årgange af ældre til at stille sig til rådighed, når forældre generation, børn, venner og bekendte har brug for hjælp. Hvorvidt man hjælper, med hvad og til hvem, afhænger dog i høj grad af, hvilken livsfase man befinder sig i. Det spiller således en rolle, om der stadig er nogle tilbage fra forældre generationen, om eventuelle børn er flyttet hjemmefra, om der er en eller flere børnebørn, som skal passes en gang imellem, og om man er alene eller samboende. Hjælp og støtte i familiesammenhæng blandt de kommende ældre går fortrinsvis i retning af hjælp *fra* forældre *til* børnene. Men forældre får også hjælp fra deres børn. Af de kommende ældre som endnu ikke har mistet deres (sviger-)forældre, yder mere end halvdelen praktisk hjælp eller bistand til disse en eller flere gange om måneden.

Perspektivet: Det sociale netværk som et støtteberedskab

Når det drejer sig om gensidig hjælp og bistand i det bredere sociale netværk af familie, venner og bekendte, ses heller ingen tegn på, at dette har mindre omfang end tidligere. Gensidig hjælp

og bistand er karakteristisk for et stort flertal af de 52- og 62-årige.

Ved praktisk hjælp og bistand bekræftes samhørighed eller integration i det sociale netværk. Men det er langt fra den eneste måde, at samhørighed bekræftes på. Den gensidige personlige støtte i form af daglig kontakt, regelmæssigt samvær og samtale kan være lige så væsentlig. Den form for kontakt er betydelig mere almindelig blandt såvel de kommende som de nuværende unge ældre end praktisk hjælp og bistand.

Umiddelbart er der ingen grund til at tro, at de kommende ældres sociale netværksforhold fremover (fx i år 2010) vil være væsentlig anderledes end nutidens unge ældres. For de allerfleste kommende ældre ser både familien og vennekredsen fortsat ud til at skulle spille mindst lige så stor en rolle som hidtil.

Samtidig kan det være vanskeligt at forestille sig, hvilke samfundsændringer der inden for en forholdsvis kort periode på 10-13 år kunne ændre billedet af de kommende ældres sociale netværk til den tid.

En fortsat tendens til tilbagetrækning omkring de 60 år blandt samtlige erhvervsgrupper vil dog medføre, at en voksende andel af de kommende ældre vil kunne se frem til tilværelsen som "ikke-erhvervsaktiv" som en periode, der vil udfylde en betydelig del af deres levetid. Sandsynligvis vil størsteparten af de kommende ældre, efter deres (tidlige) arbejdsophør rent faktisk anvende mere tid og flere af deres øvrige ressourcer til deres sociale netværk, end deres jævnaldrende (eller ældre kohorter), der forblev erhvervsaktive længere. I hvert fald findes en svag tendens i denne retning blandt de 62-årige tilbagetrukne i forhold til de stadig erhvervsaktive. Det kunne tyde på, at det at trække sig tidligt tilbage fra arbejdet har potentielle gevinster for vedkommendes sociale netværk. Dette potentiale vil mindskes, for så vidt tilbagetrækningstendensen vendes, således at flere af de kommende ældre forbliver i arbejdet længere, end de p.t. foretrækker. På den anden

side vil den del af det sociale netværk, der er tilknyttet arbejdspladsen, formentlig kunne opretholdes længere.

På sigt kan visse kohorteforskelle mellem de 52- og 62-årige få betydning for det sociale netværks kontaktmønstre. Eksempelvis er der betydeligt flere 62-årige end 52-årige, som har mindst 3 børn. For dem med flere børn er hyppigheden af kontakt og samvær med disse, fx pr. uge, som regel større. Det kunne tyde på, at fortrinsvis flere 62-årige end 52-årige vil opleve hyppigt samvær med børn, og dermed forskelle i hvor mange børn (børnebørn) som skal hjælpes/kan hjælpe til.

Med i kohorteforskellene er også de uddannelses- og stillingsmæssige forskelle. Det viser sig, at disse forskelle *ikke* slår igennem, når det drejer sig om hyppigheden af kontakt og samvær, eller hvorvidt man hjælper hinanden. Men måske har forskellene betydning (eller vil senere vise sig at få betydning) for, *hvorledes* man holder kontakt, og hvorledes man yder støtte til hinanden. Således har nutidens 52-årige i større omfang end ældre kohorter en længerevarende erhvervsuddannelse bag sig og har (haft) funktionærstatus på højere eller mellemløsniveau. Samtidig er der forholdsvis flere af de 52- end af de 62-årige (ikke mindst kvinder), som har været eller er ansatte i det offentlige, ligesom det må forventes, at de yngre kommende ældre er mere fortrolige med informationsteknologien. Disse typer "ballast" kan vise sig at få betydning for, hvorledes nutidens 52-åriges sociale netværksaktivitet fungerer om 10-13 år. Sandsynligvis vil de kommende ældre, i større omfang end tidligere årgange ældre, have bred erfaring med at forhandle med offentlige myndigheder, være mere informeret (eller have adgang til nødvendig information), og være i stand til at formulere og fremføre deres sag over for myndighederne enten selv eller ved bistand fra andre. Det kan give anledning til en antagelse om, at de kommende ældre i højere grad end nuværende ældre vil foretrække individuelle, frem for standard- (eller "pakke"-) sagsløsninger. Ikke alene i egne sager - men muligvis også som støtte til andre.

2.4. Hvordan bliver de kommende ældres boligforhold?

I den erhvervsaktive alder bor de fleste af de kommende ældre i en relativt stor bolig. Når børnene er flyttet hjemmefra, og pensionsalderen nærmer sig, ændres behovene. En flytning bliver i nogle tilfælde resultatet heraf.

De kommende ældre har i højere grad end ældre årgange livet igennem været ejere af egen bolig. Blandt *kommende ældre* findes ingen forskelle i ejerandele: Fire ud af fem af de 52-årige og godt 3 ud af 4 blandt de 62-årige ejer den bolig, de bor i. Endnu er der kun få fra begge kohorter (1-1 1/2 %), der bor i særlige boliger for ældre og handicappede.

Ser man på boligstørrelse bemærkes bl.a., at ejerne kan disponere over væsentlig flere værelser end lejerne. Gennemsnitlig har de kommende ældre boligejere næsten 5 værelser, mens lejerne råder over 3 1/2. I absolutte tal bebor de 52-årige større boliger (målt ved antallet af værelser i boligen) end de 62-årige. Det er dog ikke ensbetydende med, at de tillige har bedre plads. De 52-årige er jo stadig netop i den livsfase, hvor børn kun i begrænset omfang er flyttet hjemmefra, til forskel fra 1935-kohorten (de 62-årige). Desuden er der forholdsvis flere aleneboende 62- end 52-årige, navnlig flere enker(enkemænd). Det betyder, at der gennemgængende er flere personer pr. værelse i de boliger, de 52-årige bebor. Set ud fra denne relative vinkel, har de 62-årige bedst *plads*.

Hver sjette overvejer at flytte inden for de næste fem år

Set i et fem års perspektiv har de færreste af de kommende ældre overvejelser om at flytte fra deres bolig. Andelene af de 52- og 62-årige, som (i 1997) overvejer at flytte inden for de næste fem år, er omkring 17% for begge årgange. De *grupper*, der gør sig overvejelser om at flytte, er imidlertid ikke ens, ligesom *bevæggrundene* er forskellige.

Blandt de 52-årige er det først og fremmest personer, der bor til leje, og det er enlige, navnlig erhvervsaktive enlige, der gør sig flytteeovervejelser. Samlevende, for så vidt begge parter er erhvervs-

aktive, overvejer i markant lavere grad at flytte end de øvrige grupper.

For begge kohorter gælder det, at flytteovervejelser hænger sammen med den tid, man har boet i den nuværende bolig. Des længere tid, des svagere er flytteovervejelserne generelt. Det er først og fremmest lejere, der har boet i deres bolig i mindre end 20 år, der gør sig flytteovervejelser. Har man boet i boligen i mere end 20 år, er andelen, der overvejer at flytte, omtrent lige stor for ejere og lejere.

De 52-årige, der overvejer at flytte, vil i højere grad end de 62-årige flytte til boliger af tilsvarende størrelse. *Gennemsnitligt* vil man dog, som de 62-årige, have mindre boliger.

Økonomien er en væsentlig flytteårsag for både de 52- og de 62-årige: omtrent hver sjette fra begge kohorter angiver ønsker om en billigere bolig som grund til deres flytteovervejelser.

Hver sjette blandt de 52-årige, som overvejer at flytte, angiver som årsag, at de ønsker at bo nærmere naturen. Denne grund angives af kun hver tolvte af de 62-årige. Omvendt angiver hver sjette 62-årige, at de ønsker at bo mere centralt. For de 52-årige er denne andel kun halvt så stor.

De, som overvejer at flytte, blev spurgt om, hvorvidt de kunne tænke sig at bo i et bofællesskab med nogen på deres egen alder, med egen bolig og lokaler til fælles faciliteter. Godt hver fjerde fra begge kohorter kunne tænke sig at bo i bofællesskab. Interessen for at bo i en almindelig bebyggelse, hvor der overvejende bor folk, man er jævnaldrende med, er blandt de 62-årige lige så stor som interessen for at bo i bofællesskab, men de 52-årige er mere forbeholdne her; knap hver sjette kunne tænke sig dette.

Forskellene i de to kohorters begrundelse afspejler deres livsfase. Det gælder først og fremmest forskelle i familie- og erhvervsituation, samt det at der i den ældre livsfase er forholdsvis flere, som

på grund af svigtende eller dårligt helbred gerne vil slippe for havearbejde, besværlige trapper o.l.

Der skal ikke ventes de store ændringer i boligmønstre

Der er i begge kohorter familier, der er i den situation, at børnene er flyttet eller snart vil flytte hjemmefra. Nogle af disse familier har tilpasset eller vil inden for en relativt kort årrække tilpasse boligstørrelsen, således at den bedre passer til de ændrede behov. Men der vil øjensynligt ikke forekomme markante store ændringer: I *gennemsnit* reduceres boligstørrelsen de næste fem år kun moderat for begge kohorter. På den anden side er der heller ikke tendenser i retning af, at de kommende ældre vil sidde i større boliger end de nuværende ældre.

I år 2010 er nutidens 52- og 62-årige henholdsvis 65 og 75 år gamle. Hovedparten af disse personer vil stadig have et relativt godt helbred og god førlighed. Spørgsmålet, om de boliger, som de til den tid bor i, er egnede for ældre, har primært relevans, fordi det for forholdsvis mange personer vil være de samme boliger, som de vil bo i (væsentligt) længere ude i fremtiden, såfremt kohorterne fra 1935 og 1945 udviser samme flyttetilbøjelighed som de nuværende unge ældre. De kommende ældres boliger vil imidlertid være af en bedre standard, end de boliger som de nuværende unge ældre (dvs. 72- og 77-årige) bor i.

På denne baggrund er der ingen grund til at forvente, at de kommende ældres boligforhold vil medføre andre krav til den offentlige sektor. Den udfordring, som det offentlige i øvrigt måtte komme til at stå over for, udspringer af den relativt *større andel* unge ældre, som befolkningen i fremtiden vil komme til at bestå af, frem for af eventuelle ændrede adfærdsmønstre på boligmarkedet.

Såfremt de kommende ældre ønsker at gøre alvor af deres overvejelser om at bosætte sig i bofællesskab, vil der dog kunne opstå en ekstraordinær opgave for det offentlige og/eller erhvervslivet ved tilvejebringelsen af boliger til disse fællesskaber.

2.5. Engagement i samfundet og i fritidsliv

Resultaterne tyder på, at der blandt de kommende ældre vil være en større andel ressourcestærke end nogensinde: I år 2010 vil de unge ældre kohorter fra 1935 og 1945 i højere grad end deres forgængere bestå af personer, som har de ressourcer, aktivitetsmønstre og erfaringer, der skal til for at gøre sig gældende i samfundet.

Det springende spørgsmål er imidlertid, om de kommende ældre fremover vil bruge deres ressourcer fortrinsvis på sig selv (og evt. nærmeste familie) eller i et bredere samfundsmæssigt engagement.

Det er naturligvis vanskeligt at give et svar på dette spørgsmål. Men undersøgelsen giver dog visse fingerpeg. Dels er der, som allerede fremført, ingen tegn på svækkelse af de kommende ældres sociale netværk og netværksaktivitet, set i forhold til nutidens unge ældre på 72 år. Dertil er der intet i nyere forskning om unge ældres deltagelse i foreningslivet, der tyder på, at kommende ældre vil være mindre aktive og engagerede på organisationsplan end deres forgængere. Sandsynligvis vil den tidligere konstaterede stigende deltagelse i forenings- og organisationsliv i perioden fra midten af 1970'erne til begyndelsen af 1990'erne fortsætte blandt nutidens kommende ældre i årene fremover. Herudover peger undersøgelsen i retning af et højt socialt engagement. Eksempelvis er de interviewede direkte blevet spurgt både om aktuel og tidligere erfaring med *frivilligt arbejde* (og evt. interesse i at udføre frivilligt arbejde fremover) samt om deltagelse i en række fritidsaktiviteter.

Voksende erfaring med frivilligt arbejde

Godt hver fjerde af de 52-årige og lidt færre af de 62-årige har inden for den sidste måned påtaget sig en eller flere typer af frivilligt arbejde, dvs. handlinger der er frivillige, ulønnede, udført over for personer uden for familien og til gavn for andre end dem selv. På årsbasis drejer det sig om godt hver tredje af de 52-årige og knap 3/10 af de 62-årige - samt hver fjerde 72-årige.

At den aktuelle frivillige indsats er noget lavere blandt de 72-årige end blandt 52-årige kan næppe overraske. Det, som er påfaldende, er, at der blandt de kommende ældre også er flere, som har *erfaring* med den type arbejde end blandt ældre; der er forholdsvis færre af de 52-årige end af de 62- og 72-årige, der oplyser, at de *aldrig har deltaget* i frivilligt arbejde.

Der ligger markante kønsforskelle i tallene fra de 52- og 62-årige. En større andel mænd end kvinder har påtaget sig frivilligt arbejde inden for de seneste år, ligesom flere kvinder end mænd aldrig har påtaget sig dette arbejde. Foruden køn (og kohorte) har imidlertid også andre faktorer en selvstændig betydning for mønstret. Der er således tendens til større aktivitet (og tidligere erfaring) på det frivillige område blandt personer, der er *ressourcestærke*. Dvs. personer med en erhvervsuddannelse bag sig, godt helbred, samboende og stadig erhvervsaktive. Hvor meget disse faktorer betyder (dvs. hvor signifikante de er, statistisk set), er imidlertid noget forskelligt fra den ene type frivilligt arbejde til den anden. Således har samtlige ovennævnte faktorer en selvstændig betydning i forbindelse med den mest fremtrædende type frivilligt arbejde - udvalgs- og bestyrelsesarbejde (fx for brugerråd, beboer- eller anden forening) samt sekretariats- og administrativt arbejde. Praktisk frivilligt arbejde såsom rådgivning, kørselshjælp, besøgstjeneste, tøjindsamlinger osv., der også er populære mål for en ulønnet indsats, ydes især af folk med en erhvervsuddannelse (dvs. mindst specialarbejderuddannelse) og af erhvervsaktive. Når disse faktorer tages i betragtning, spiller køn, helbredstilstand, og om man er alene eller samboende, en forholdsvis (statistisk set) ubetydelig rolle. Erfaring med uddannelses-, undervisnings-, trænings- og lederskabsarbejde er markant større blandt mænd (især de 52-årige) end blandt kvinder, men også her spiller erhvervsuddannelsesniveau en betydelig rolle: Højest aktivitet og erfaring ses blandt folk med en teoretisk uddannelse.

At de 52-årige har mere (aktuel eller tidligere) erfaring med frivilligt arbejde, specielt i udvalgs- og bestyrelsesarbejde end de 62-årige og end unge ældre på 72 år, giver grund til optimisme med

hensyn til de kommende ældres samfundsengagement fremover. Ikke alene fordi det må forventes, at der i løbet af de næste 10 år bliver flere af de 52-årige, som vil få erfaring på det frivillige område (set i forhold til nutidens 62-årige). Men også fordi der, i såvel nærværende som i tidligere undersøgelser, er et klart bevis på højere frivillig aktivitet blandt dem, som i forvejen er aktive eller har tidligere erfaring, end blandt dem, som aldrig har udført frivilligt arbejde. Nutidens kommende ældre (især de 52-årige) har altså mere erfaring og (efter eget udsagn) mindst lige så stor interesse for (fortsat) at deltage i frivilligt arbejde, som gårsdagens kommende ældre. Sandsynligvis vil kombinationen af deres bedre ressourcer og en fortsat evt. voksende interesse i at engagere sig i frivilligt arbejde skabe nye - eller andre - udfordringer til det frivillige område og dets organisationer.

Det aktive fritidsliv

De kommende ældre dyrker fritidslivet som aldrig før. Fritidslivets aktiviteter foregår inden for adskillige rammer - nogle af dem i det organiserede foreningsliv eller i det frivillige arbejde mens andre foregår inden for løse rammer og dyrkes alene eller sammen med andre.

I en sammenligning af andelen, som dyrker motion og sport i 1975, 1987 og 1993, er der tidligere konstateret en stigning i aktivitetsniveauet i alle aldersgrupper, men især i de ældre grupper. Nærværende undersøgelse bekræfter tendenserne: De allerfleste kommende ældre dyrker regelmæssigt op til flere fritidsaktiviteter. Blandt de to årgange kommende ældre samt de 72-årige er der ganske få (ca. 2 %), som aldrig dyrker nogen af de angivne aktiviteter.

Aktiviteternes popularitet er ikke væsentlig forskellig i kohorterne. Øverst på listen over hyppigt udøvede fritidsaktiviteter er det at spadsere, gå, trave og cykle. Op mod 3/4 gør en eller flere af disse ting dagligt eller op til flere gange om ugen. Gymnastik og sport m.v. er også blandt de mest populære fritidsaktiviteter - dog i mindre grad blandt de 72-årige end blandt de 52- og 62-årige. De

fysiske aktiviteter er populære blandt begge køn, men kvinder dyrker gymnastik og dans i betydelig større omfang end mændene. En yderligere aktivitet, som er fælles for de tre aldersgrupper (og for begge køn), er læsning: Næsten halvdelen af de tre årgange læser bøger regelmæssigt. Også hobbybetonede aktiviteter (fortrinsvis hobbyer man udøver hjemme) dyrkes af mange.

At anvende en del af sin fritid på fritidsundervisning, foredrag og studiekreds er også forholdsvis populært: I løbet af en måned har godt hver femte i de tre kohorter deltaget heri.

Kohorteforskelle viser sig tydeligst i de kulturelle aktiviteter som at gå til teaterforestillinger, i biografen, til musikarrangementer, besøge museer osv. På månedsbasis er der betydelig flere af de 52-årige end af de 62- og 72-årige, der er aktive. Modsat er der tydeligvis større interesse blandt ældre for at gå til gudstjeneste eller spille kort. Ved siden af kohorteforskelle er der signifikante kønsforskelle. Især når det drejer sig om mere organiserede (*skemalagte*) aktiviteter, er kvinderne flittigere deltagere end mændene.

Der er også forskellige barrierer mod deltagelse. Analyserne peger især på, at de kommende ældre, som vurderer deres helbred som dårligt eller meget dårligt, generelt dyrker de forskellige fritidsinteresser og især dem uden for hjemmet, i betydelig mindre grad end de, som vurderer deres helbred som "godt" eller "meget godt". Det bekræftes også af, at helbredsproblemer er hovedårsagen til ikke længere at dyrke en aktivitet, som har betydet meget.

Hvad angår *aktivitetsniveauet* peger analyserne på en klar tendens til, at de kommende ældre, som p.t. udfører frivilligt arbejde, generelt dyrker fritidsinteresserne i betydeligt større omfang end kommende ældre, som ingen erfaring har med dette arbejde.

Selvengagement eller samfundsengagement?

De kommende ældre vil bruge deres ressourcer på egne fritidsinteresser (og evt. primært i det sociale netværk) i mindst lige så høj grad som tidligere årgange ældre. Der vil fortsat være store for-

skelle i omfanget og retningen af fritidsinteresser mellem forskellige befolkningsgrupper, fx om man er mand eller kvinde, hvilken type beskæftigelse man har haft i livet, hvilken uddannelsesmæssig baggrund man har - og hvordan man helbredsmæssigt har det.

Til gengæld er der ingen tegn på, at dette engagement i egen fritidsinteresse sker på *bekostning* af det bredere samfundsmæssige engagement. Når det gælder fx interesse for og erfaring med frivilligt arbejde, er der tværtimod grund til at vente stigende interesse fremover.

Resultaterne peger altså i retning af, at de allerfleste af de kommende ældre har ressourcer (og erfaring) nok fremover, *både* til at dyrke egne fritidsinteresser *og* til at engagere sig i samfundslivet i bredere forstand. Der er intet, der tyder på, at de i en overskuelig fremtid vil opprioritere den ene type aktivitet frem for den anden. Dermed er ikke sagt, at der ikke vil kunne ske ændringer i, hvilke *typer* fritidsinteresser eller samfundsmæssige opgaver de på sigt (fx i år 2010) vil foretrække at bruge ressourcerne på, set i forhold til deres nuværende aktivitetsmønstre, eller i forhold til aktivitetsmønstrene hos nutidens unge ældre i folkepensionsalderen.

Netop ændring i de kommende ældres interesser og aktivitetsmønstre kan tænkes at stille samfundets institutioner over for nye udfordringer. Ikke nødvendigvis i form af stigende kvantitative krav, men snarere i form af udfordringer af anden, mere kvalitativ art. Således vil de kommende ældre i stigende grad efterspørge mere individuelle løsninger frem for standardløsninger på deres problemer, fx i vanskelige bolig- eller omsorgssituationer. Eller de vil i en behandlingssituation oftere fremsætte ønsker om mere fyldestgørende oplysninger om valgmuligheder.

2.6. Opsummering

I slutningen af 1997 ser det ikke ud til, at de kommende ældre i større omfang end nutidens ældre vil bevare et erhvervsarbejde så længe som muligt. Til gengæld er der tegn på, at de vil prioritere

deres familie- og fritidsliv højt - og i lige så stort omfang som hidtil vil trække sig tidligt tilbage fra erhvervsbeskæftigelse.

En afgørende faktor i perspektivering af de kommende ældres beskæftigelse i år 2010 er imidlertid, hvilke valgmuligheder, (fx i form af job og arbejdsvilkår) virksomheder vil tilbyde ældre medarbejdere, og i hvilket omfang regler om supplerende indkomster (til efterlønnen) og beskatningsregler vil give muligheder for andre former for beskæftigelse.

Der er ikke noget som tyder på, at de kommende ældres kontakt- og samværsforhold med deres børn (børnebørn), med anden familie og med vennekredsen omkring år 2010 vil være svagere end blandt nutidens unge ældre.

Når det drejer sig om hjælp og bistand, ses heller ingen tegn på at dette bliver af mindre omfang end tidligere. Gensidig hjælp og bistand er karakteristisk for et stort flertal af de kommende ældre.

Der skal ikke ventes de store ændringer i boligmønstre, ligesom der ikke findes grunde til at forvente, at de kommende ældres boligforhold vil medføre andre krav til den offentlige sektor. Den udfordring, som det offentlige i øvrigt måtte komme til at stå over for, udspringer af den relativt større andel unge ældre, som befolkningen i fremtiden vil komme til at bestå af, frem for af eventuelle ændrede adfærdsmønstre på boligområdet.

Såfremt de kommende ældre ønsker at gøre alvor af deres overvejelser om at bosætte sig i bofællesskab, vil der dog kunne opstå en ekstraordinær opgave for det offentlige og/eller erhvervslivet ved tilvejebringelsen af boliger til disse fællesskaber.

I år 2010 vil de unge ældre kohorter fra 1935 og 1945 i højere grad end deres forgængere bestå af mange ressourcestærke personer. De vil bruge deres ressourcer på egne fritidsinteresser i mindst lige så høj grad som tidligere årgange ældre. Til gengæld er der ingen tegn på, at dette engagement vil ske på bekostning af

af det bredere samfundsmæssige engagement. Ændringer i, hvilke typer fritidsinteresser eller samfundsmæssige opgaver de på sigt vil foretrække at bruge ressourcerne på, kan dog tænkes at stille samfundets institutioner over for ny udfordringer.

Tilknytning til arbejdsmarkedet

3.1. Indledning

Dette kapitel omhandler de kommende ældres aktuelle beskæftigelse og deres beskæftigelse set i et fremtidsperspektiv. Et af hovedspørgsmålene er, hvor længe og i hvilket omfang de kommende ældre kan ventes at blive på arbejdsmarkedet. Er der tegn på, at hidtidige tendenser til at trække sig tilbage omkring de tres år vil fortsætte, måske stige - eller at der fremover vil være en forholdsvis større andel, som vil blive i arbejde længere - evt. indtil den officielle pensionsalder eller senere? Findes der nye tendenser i tilbagetrækningsformen (tvang eller valg?) ved overgang fra arbejdslivet til pensionslivet. Og er mønstrene og tendenserne ens i forskellige grupper af de kommende ældre, m.h.t. alder, køn eller stilling?

Kapitlet berører således en række aktuelle problemstillinger, som i flere år har været genstand for forskningsmæssig indsats, og som har aktualitet i den offentlige debat. Forskningsresultater fra tidligere gennemførte undersøgelser om ældres beskæftigelse mv. tages naturligvis i betragtning i nærværende kapitel. Samtidig må det understreges, at fokus i kapitlet *ikke* rettes mod en fyldestgørende belysning af tilbagetrækningsproblematikken med henblik på fx en vurdering af tendensernes mulige samfundsøkonomiske konsekvenser. Formålet er snarere at belyse tendenserne og fortolke deres betydning for de kommende ældres beskæftigelsesadfærd i årene fremover, dvs. indtil omkring år 2010. I år 2010 vil de allerfleste kommende ældre, som nu er mellem 50 og 67 år, ikke alene være ældre, men vil efter al sandsynlighed befinde sig i en anden livsfase end den fase, de p.t. befinder sig i - både beskæftigelsesmæssigt, familiemæssigt, økonomisk og helbredsmæssigt.

Samtidig bygger fremgangsmåden på den grundforståelse, at man er nødt til at belyse både arbejds- og "pensionistlivet", da det ene afløser det andet: "Den enkelte kan ikke definitivt fravælge arbejdslivet uden at tilvælge pensionistlivet og omvendt" (Nørregaard, 1996).

På denne baggrund bliver der lagt vægt på at belyse spørgsmål om de kommende ældres aktuelle eller forventede tilbagetrækningsalder og årsagerne hertil, bl.a. under hensyn til at pensionssystemernes indretning har betydning for såvel vores arbejdsliv som for tilværelsen som pensionist.

Som følge heraf omfatter dette kapitel spørgsmål om de kommende ældres økonomiske grundlag for overgang fra arbejdslivet til pensionslivet. Desuden behandles spørgsmålet om, hvor følsomt det foretrukne tilbagetrækningstidspunkt er over for regelændringer og incitamenter i pensions- og arbejdsforholdene. Endelig belyses det, om de kommende ældre er interesseret i at have "lidt" lønnet arbejde, efter at de forlader arbejdsmarkedet - samt deres interesse i at beskæftige sig på anden måde, fx med frivilligt arbejde.

Svar på ovennævnte spørgsmål vil således give et fingerpeg om, hvordan nutidens kommende ældres beskæftigelsessituation kunne se ud omkring år 2010. Det egentlige svar er af indlysende grunde ukendte. Der er her tale om et skøn baseret på de kommende ældres udsagn om egen fremtidig adfærd - udsagn som afspejler deres opfattelse og vurderinger under de retslige- og arbejdsmarkedsmæssige betingelser, som er gældende på interviewtidspunktet (mod slutningen af 1997), eller (højst) under visse "forudsigelige" ændringer i betingelserne i årene fremover.

Som udgangspunkt for et sådant skøn vælges den nuværende *beskæftigelsesstatus* blandt de kommende ældre født i årene 1945, 1940, 1935. Disse tre grupper af hhv. 52-, 57- og 62-årige befinder sig i slutningen af 1997 i forskellige faser af arbejds- og familielivet.

Datagrundlag for analyserne er hovedsagelig interviewoplysninger indsamlet i forbindelse med etableringen af SFI og AKF's Forløbsdatabase om ældre (Ældreforløbsdatabasen).

3.2. Erhvervsaktiviteten blandt de kommende ældre anno 1997

Ikke overraskende er der store forskelle i andelen af de tre årgange kommende ældre, som i efteråret 1997 *stadig er på arbejdsmarkedet* (inklusive personer som midlertidigt er ude af erhverv på grund af sygdom, arbejdsløshed eller orlov).

I alt er ca. 7/8 af de interviewede 52-årige (1945-årgang), 3/4 af 57-årige (1940) mod knap 1/3 62-årige (1935) stadig erhvervsaktive. Forskellene er betinget af arbejdsmarkeds- og pensionsbetingelserne: For de to "yngre" årgange vil der gå en del år endnu, før de er berettiget til efterløn eller folkepension (i 1997: 67 år), mens flertallet af 1935-årgangen netop er i en alder (62 år), hvor flertallet opfylder betingelserne for at kunne modtage efterløn eller visse former for arbejdsmarkedspension. Til sammenligning er det knap 1/8 af de 67-årige (1930-årgang) som stadig er i arbejde mod 1/20 72-årige: Årgang 1925 er altså forlængst blevet berettiget til (og modtager) folkepensionen.

Der er væsentlige *kønsmassige* forskelle i erhvervsfrekvens inden for og mellem de forskellige fødselsårgange kommende ældre (Tabel 3.1.). Eksempelvis er erhvervsfrekvensen blandt de 62-årige mænd det dobbelte af kvindernes (hhv. 44% og 22%). I øvrigt er der flere af de 62-årige kvinder end yngre kvinder (12% mod 4-6%), som har været hjemmearbejdende i hele eller det meste af deres voksne liv. Blandt ældre kvinder var der endnu flere: 20% af de interviewede 72-årige kvinder har været hjemmearbejdende.

Kønsforskelle i erhvervsfrekvens mellem forskellige årgange kommende ældre og mellem de kommende og de nuværende ældre er således markante. Erhvervsfrekvensen blandt de yngste (de 52-årige) kvinder er dog tilnærmelsesvis som mændenes.

Tabel 3.1.

Beskæftigelsesstatus blandt 52-, 57,- og 62-årige mænd og kvinder i 1997. Procent.

	52-årige			57-årige			62-årige		
	Mænd	Kvinder	Alle	Mænd	Kvinder	Alle	Mænd	Kvinder	Alle
Er på arbejdsmarkedet ¹⁾	91	80	86	83	69	76	44	22	32
Er holdt helt op	8	15	12	16	26	21	36	66	61
Har ikke været på arbejdsmarkedet ²⁾	1	4	3	1	6	3	0	12	7
I alt	100	99	101	100	101	100	100	100	100
Antal personer	791	780	1.571	547	539	1.086	442	483	925

1) Inkl. personer, som midlertidigt er holdt op på grund af sygdom, arbejdsløshed, orlov o.l.

2) Hjemmearbejdende og pensionister, som har været uden for arbejdsmarkedet i hele/eller det meste af deres voksne liv.

Imidlertid spiller den *stilling*, man har haft det meste af sit liv, en selvstændig rolle i forhold til, om man (fx som over 60-årig) fortsat er erhvervsaktiv. Af tabel 3.2 ses fx, at det blandt de 62-årige mænd, der har været selvstændige, er omkring 3/5, som stadig er erhvervsaktive. Dette gælder halvdelen af mandlige funktionærer og tjenestemænd. Til gengæld er det kun lidt over hver fjerde mandlige faglærte og ca. hver syvende ikke-faglærte arbejder, der som 62-årige stadig er erhvervsaktive. Samme mønster findes blandt kvinder, selv om kvindernes erhvervsdeltagelse som 62-årige i 1997 (bortset fra kvinder, som har været ikke-faglærte) er betydelig lavere end mændenes.

Tabel 3.2.

Procentdel af 52- og 62-årige mænd og kvinder, som er på arbejdsmarkedet i 1997 efter stilling det meste af livet.

	52-årige		Alle	62-årige		Alle
	Mænd	Kvinder		Mænd	Kvinder	
Selvstændige i landbrug	96	-	97	59	-	60
Selvstændige i liberale erhverv m.v.	93	86	91	64	56	62
Medhjælpende ægtefælle	-	81	81	-	25	25
Faglærte arbejdere	90	73	87	28	15	24
Ikke-faglærte arbejdere	83	63	70	14	17	16
Funktionærer og tjenestemænd	94	90	92	51	28	39
Andre (hjemmearbejdende m.v.)	-	39	34	-	9	9
Alle	91	80	86	44	22	32
Antal personer	720	627	1.347	194	106	300

- = for få observationer (< 25 personer).

Det samme mønster genfindes i øvrigt blandt de 52-årige. I denne alder er kvinder, som har haft stilling som faglærte eller ikke-faglærte, i større omfang end andre kvinder holdt op med at arbejde. Det viser sig i øvrigt, at især erhvervsuddannelsesniveaue har væsentlig betydning for erhvervsfrekvensen: Uanset køn og stilling er erhvervsfrekvensen betydeligt højere blandt de 52-årige, som har fået en mellemlang eller længerevarende teoretisk erhvervsuddannelse, end blandt dem der har en kortere - eller ingen erhvervsuddannelse.

Set på baggrund af ændringer i beskæftigelsesstrukturen vil disse forskelle i erhvervsfrekvens mellem grupper af kommende ældre sandsynligvis få betydning for billedet af de kommende ældres erhvervsaktivitet fremover. I løbet af de kommende ældres levetid

(dvs. siden 1930'erne) er der sket en betydelig nedgang i de selvstændiges (og medhjælpende ægtefællers) andel af arbejdsstyrken, specielt i landbruget. Dette viser sig ved, at det i alt er 13% af de 52-årige mod 19% af de 62-årige, som har været selvstændige eller medhjælpende ægtefæller det meste af deres liv. Til gengæld har andelen af funktionærer og tjenestemænd været stærkt stigen- de (56% af de 52-årige mod 42% af de 62-årige). De faglærte og ikke-faglærtes andel af arbejdsstyrken er forblevet nogenlunde konstant i hele perioden, dog med lidt nedadgående tendens blandt ikke-faglærte. Samtidig har arbejdsstyrkens kønsmæssige sammensætning skiftet karakter: Kvinderne udgør i dag en større andel af arbejdsstyrken (herunder den del af arbejdsstyrken på 50 år og der over) end tidligere og er desuden overrepræsenterede i gruppen "funktionærer og tjenestemænd". Alt andet lige kan ændringer i beskæftigelsesstrukturen, set i forhold til forskelle i erhvervsfrekvensen, komme til at betyde, at lidt større andele af de kommende ældre, især kvinder, vil blive i arbejdsstyrken - i hvert fald indtil de 60 år - end tilfældet var blandt de ældre årgange.

Hermed er ikke sagt, at de kommende ældre vil være *lige så mange år* i erhvervsarbejde som tidligere ældre. Tværtimod er det ret tvivlsomt, om de kommende ældre (især mænd) overhovedet vil kunne opnå så mange års erhvervsanciennitet som nutidens ældre. Eksempelvis som nutidens 72-årige (1925-årgang), hvoraf godt hver fjerde har mindst 50 års erhvervsarbejde bag sig, og hvor 16% forlod arbejdet ved 67 år eller senere. Arbejdslivet er blevet kortere: På grund af længere uddannelsesforløb i ungdomsårene skete de kommende ældres indmarch på arbejdsmarkedet som regel nogle år senere i livet, end det var tilfældet blandt nutidens ældre fra 1920'erne. Dertil er der fortsat tendens blandt de erhvervsaktive til at holde op med at arbejde tidligt - dvs. flere år inden folkepensionsalderen. Tilbagetrækningen i midten af 1990'erne sker gennemsnitligt netop omkring 60 år (lidt senere for mænd end for kvinder). Ved siden af denne udvikling har tidlig tilbagetrækning fra begyndelsen af 1990'erne bredt sig i stigende grad til samtlige stillingsgrupper - heriblandt selvstændige og funktionærer, mens arbejdernes tilbagetrækningsadfærd i

samme periode er blevet forholdsvis stabil. (Nørregaard, 1996). Ifølge nyere tal ser det ud til, at tilbagetrækningstendensen blandt funktionærer og selvstændige har stabiliseret sig til et gennemsnit omkring de 61-62 år.

De livsfaser, som omfatter erhvervsarbejde, er altså blevet kortere for de kommende ældre set i forhold til dem, som nu er i pensionistalderen - især for mændenes vedkommende. For kvinder er mønstret lidt anderledes, idet en større andel kvinder i 50-årsalderen end tidligere har opnået mange års erfaring ved erhvervsarbejde - foruden at de i større omfang har fået en erhvervsmæssig uddannelse. Tendenserne kan ventes at fortsætte fremover: Betydelig flere kvinder født *efter* 1945 end nutidens 50-60-årige kvinder vil opnå en erhvervslivserfaring, som målt i antal år vil svare til mændenes.

3.3. Tilbagetrækningsalderen

Formodningen om, at de kommende ældre vil have en kortere arbejdslivserfaring end nutidens ældre, støttes af udsagn fra de kommende ældre selv. Der er her tale om udsagn fra de 52-, 57- og 62-årige, som var på arbejdsmarkedet i en alder af 50 år angående, *hvilken alder de selv foretrækker at holde op* med at arbejde i - eller (fra de allerede tilbagetrukne) om i *hvilken alder de er holdt op*. Oversigten ses i *tabel 3.3*.

Mere end halvdelen af de 52-årige (årgang 1945) oplyser, at de foretrækker at holde op ved de 60 år eller før, (inklusive de 5% der allerede er holdt op). Knap hver femte foretrækker at forlade arbejdet i 61-66-årsalderen og få (7%) ved folkepensionsalderen - eller senere. De resterende (ca. hver femte) foretrækker enten at blive i arbejde "så længe som muligt" eller svarer "ved ikke" på spørgsmålet.

Situationen blandt de 57-årige (årgang 1940) ser lidt anderledes ud, hvilket først og fremmest afspejler, at gruppen af erhvervsaktive, specielt efter de 54 år, er tiltagende selekteret. Således er ca. hver sjette 57-årig, der var på arbejdsmarkedet som 50-årig, ikke

Tabel 3.3.

Den foretrukne (eller realiserede) tilbagetrækningsalder blandt 52-, 57-, og 62-årige i 1997, som var erhvervsaktive i en alder af 50 år. Procent.

Foretrukne (eller realiseret) tilbagetrækningsalder ¹⁾		52-årige		57-årige		62-årige	
Fra	50 - 54 år	5	(5)	10	(10)	7	(7)
	55 - 59 år	6		9	(7)	21	(21)
	60 år	44		35		27	(27)
<i>I alt</i>	<i>50 - 60 år</i>	<i>55</i>	<i>(5)</i>	<i>54</i>	<i>(17)</i>	<i>55</i>	<i>(55)</i>
	61 - 62 år	7		10		11	(8)
	63 år	5		9		7	
	64 - 66 år	6		5		9	
<i>I alt</i>	<i>61 - 66 år</i>	<i>18</i>		<i>24</i>		<i>27</i>	<i>(8)</i>
	67 år eller senere	7		6		7	
	Ved ikke	9		9		5	
	Vil fortsætte så længe som muligt	10		8		6	
<i>I alt</i>		<i>99</i>		<i>101</i>		<i>100</i>	
	Antal personer	1.401		992		825	

1) Tal i parentes () angiver procenten, der er trukket tilbage fra arbejdet.

længere erhvervsaktiv. I lighed med de 52-årige er der forholdsvis få, som foretrækker at fortsætte i arbejdet indtil 67 år eller senere, mens omkring hver sjette foretrækker enten at blive i arbejdet så længe som muligt eller svarer "ved ikke" på spørgsmålet.

For de 62-årige (årgang 1935) er billedet væsentlig anderledes end for de yngre årgange, idet næsten to tredjedele er ophørt med at arbejde. Hver femte foretrækker at holde op inden 67 år, mens en

lille gruppe (7%) foretrækker at blive til 67 år eller senere. De resterende (godt hver tiende) foretrækker enten at blive så længe som muligt eller svarer "ved ikke".

Som helhed viser det sig, at erhvervsaktive kvinder (og især samboende kvinder) foretrækker at holde op (eller er holdt op) lidt tidligere end mændene. De kommende ældre med en mellemlang- eller længerevarende erhvervsuddannelse (uanset køn) foretrækker at blive lidt længere end kommende ældre med en mere kortvarig - eller ingen - erhvervsuddannelse. Dertil genfindes de tidligere omtalte stillingsforskelle; erhvervsaktive, som har været beskæftiget som selvstændige eller funktionærer, er mere tilbøjelige til at foretrække at blive lidt længere i arbejde (eller fortsætte så længe som muligt), end faglærte og ikke-faglærte.

Man kan af gode grunde ikke vide, om de enkelte erhvervsaktive, når det kommer til stykket, vil realisere det, han eller hun foretrækker som tilbagetrækningsalder. Karakteristisk for de erhvervsaktive kommende ældre er ganske vist, at næsten alle *regner med*, at de kan realisere den foretrukne tilbagetrækningsalder: De, der ikke kan, regner stort set med at holde op på et senere tidspunkt (se også Nørregaard, 1996). Men de kommende ældre er forskelligt placeret i livsforløbet. De yngre (52-årige) svarer mange år, før det bliver aktuelt (i hvert fald frivilligt) at trække sig tilbage. En del vil utvivlsomt komme til at ændre mening om, hvornår de vil forlade arbejdet, eftersom omstændigheder, fx i familien eller økonomien, ændres, og efterløns- og pensionsalderen nærmer sig. Med baggrund i hidtidige statistiske oplysninger og i forskningen må desuden forventes, at nogle erhvervsaktive i 52-årsalderen, inden de når fx de 60 år, vil komme til at løbe ind i helbreds-, beskæftigelses- eller økonomiske problemer, hvorfor de vil blive tvunget eller føle sig nødsaget til at stoppe tidligere - eller senere, end de p.t. selv vil foretrække.

De 57- og 62-årige erhvervsaktive har arbejdsophøret tættere på og har efter al sandsynlighed i højere grad end de yngre et mere afklaret og nuanceret bedømmelsesgrundlag omkring deres over-

gang fra erhverv til pensionisttilværelse. Det antages, at deres forventninger på området begrundes i nogle forholdsvis realistiske skøn over deres muligheder og fremtidige adfærd.

Såfremt de 52-åriges foretrukne alder til at forlade arbejdet realiseres, vil det imidlertid svare til, at 55% (49% af mændene og 62% af kvinderne), der var på arbejdsmarkedet som 50-årige, ikke længere vil være erhvervsaktive, efter at de (i år 2005) er fyldt 60-år. I så fald vil erhvervshyppigheden ved de 60 år blandt nutidens 52-årige være den samme som blandt dem, som blev født 10 år tidligere: Blandt 62-årige er der i alt 55%, (45% af mændene og 66% af kvinderne), der var i arbejde som 50-årige, som *var* holdt op senest som 60-årige.

Til sammenligning er det ca. hver tredje blandt de 72-årige (28% af mænd og 53% af kvinder, der var i arbejde som 50-årige) som havde trukket sig tilbage ved de 60 år.

3.4. Kommende "arbejdsnarkomaner"?

Der synes således ingen umiddelbar grund til at tro, at der blandt kommende ældre årgange 1945, 1940 og 1935 findes ret mange, som vil foretrække at arbejde indtil pensionsalderen eller længere: den yngste gruppe af erhvervsaktive forestiller sig i lige så høj grad at trække sig tilbage ved de 60 år, som hvad den ældre gruppe (fra 1935) har realiseret.

Der er dog variationer i billedet. Generelt foretrækker (og realiserer) kvinder en tidligere afgangsalder fra arbejdet end mændene, men denne forskel viser sig i væsentlig grad at være betinget af erhvervsuddannelsesniveau og stilling: Uanset køn er personer med ingen eller meget lidt erhvervsuddannelse bag sig, og som har haft ikke-faglært arbejde det meste af deres voksne liv, i betydelig mindre grad end andre indstillet på at fortsætte i arbejde efter 60 år. Til gengæld består gruppen af erhvervsaktive, som foretrækker at blive længe i arbejdet (dvs. indtil pensionsalderen eller senere), uanset køn, i væsentlig grad af dem med mellemlange eller længerevarende erhvervsuddannelser og med en baggrund som (over-

ordnet eller ledende) funktionærer og tjenestemænd eller som selvstændige i landbrug og liberalt erhverv. Samtidig spiller husstanden og evt. ægtefælles eller samlevers beskæftigelsesstatus en rolle. Der er tendens til at erhvervsaktive 52- og 57-årige, som er aleneboende, i højere grad end samboende foretrækker at forlade arbejdslivet ved 64 år eller senere. Samboende erhvervsaktive med en partner i arbejde er tilbøjelige til at foretrække arbejdsophør i aldersintervallet 60-63 år - og hvis partneren allerede er uden for arbejdsmarkedet, er der yderligere en tendens til, at flere foretrækker afgang inden de 60 år.

Som omtalt er der usikkerhed om, hvor stor en andel af de kommende ældre der vil komme til at *realisere* deres foretrukne afgangsalder: Givetvis vil nogle, grundet skiftende omstændigheder, komme til at ændre deres beskæftigelsesmæssige ønsker og senere adfærd. Eksempelvis på grund af de aktuelle ændringer på efterløns- og pensionsområdet, der sker i forbindelse med Finanslovens vedtagelse (slutning af 1998), hvis hensigt netop er rettet mod, at flere skal blive i arbejde længere. Af såvel disse som af flere personlige, social- og arbejdsmarkedsmæssige årsager kan dele af de kommende ældre blive tvunget til eller føle sig nødsaget til at stoppe senere - eller tidligere, end de p.t. selv vil foretrække. I denne forbindelse må det tages i betragtning, at de 52-årige erhvervsaktive har betydeligt flere år foran sig inden efterløns- eller folkepensionsalderen end de 62-årige erhvervsaktive, og derfor flere år hvor forudsætningerne kan ændre sig yderligere.

Herudover kan tilføjes usikkerheden om de mange i 50-årsalderen der (på interviewtidspunktet) endnu ikke har taget stilling til spørgsmålet, eller som angiver, at de foretrækker at fortsætte i arbejdet så længe som muligt. Analyserne tyder på, at der i disse grupper kunne være forholdsvis mange, som senere vil blive erhvervsaktive *længere* end gennemsnittet. Eksempelvis findes blandt de kommende ældre, der foretrækker at "fortsætte så længe som muligt", en stor overrepræsentation af personer med mellem- og længerevarende erhvervsuddannelse, af overordnede eller ledende funktionærer samt af selvstændige, dvs. grupper, der er tilbøjelige

til at blive længere i arbejde end andre, selv om stillingsforskelle i den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder i de senere år er blevet mindre.

Trods forbeholdene forekommer det sandsynligt, at 52-årige (født i 1945) i mindst lige så stort et omfang som de kommende ældre født i 1935, vil holde op med erhvervsarbejde inden folkepensionsalderen. Dertil kan det med stor sikkerhed siges, at en betydeligt mindre andel af de kommende ældre end ældre født i 1920'erne vil forlade arbejdsmarkedet med en erhvervsmæssig erfaring på 50 år eller mere bag sig.

3.5. En glidende overgang fra arbejdsliv til pensionistlivet?

De erhvervsaktive kommende ældres forestilling om, hvornår de vil holde op med at arbejde, hænger selvsagt sammen med en række oplevede forhold i deres aktuelle situation og forventninger til forholdene i årene fremover. Omstændighederne kan naturligvis ændre sig siden hen - og nogle (vedrørende efterløns- og pensionsvilkårene) er allerede ændret, siden undersøgelsen blev gennemført.

Nyere forskning viser, at tilbagetrækningen fra arbejdet, når det kommer til stykket, sker, enten fordi man er - eller man føler sig - nødt til det, fordi man vælger det selv eller som kombination af nødvendighed og selvvalg. Om de tilbagetrukne viser Nørregaard fx at

"det er udpræget, at nødvendigheden først og fremmest sætter sig igennem hos dem, der er holdt op, inden de blev 60 år. Mens det næsten er tre ud af fire, der holdt op i 50-54-årsalderen på grund af nødvendighed, er det kun en fjerdedel af dem, der holdt op efter de 60 år, som gjorde det på grund af nødvendighed. Der er ikke nogen større forskel på nødvendighedens omfang mellem forskellige faglige grupper." (Nørregaard, 1996)

Som Nørregaard bemærker, står dette i modstrid med det store flertal af erhvervsaktives forestilling om muligheden for at vælge selv: Blandt de (30-66-årige) erhvervsaktive i hans materiale er det kun en tiendedel, der forestiller sig, at de må holde op alene på baggrund af nødvendighed - uden nogen særlig forskel mellem aldersgrupper.

Blandt de forhold, som optræder som *tvangsmæssige* betingelser omkring det at forlade arbejdet, kan være en arbejdsløshedssituation eller et dårligt eller forringet helbred. Både arbejdsløshed og dårligt helbred spiller en væsentlig rolle for den meget tidlige tilbagetrækning (før 60 år). Arbejdsløsheden mest i første halvdel af 50'erne (hvor tilbagetrækningen er mindst) og dårligt helbred i sidste halvdel af 50'erne (hvor tilbagetrækningen er størst).

Dårligt helbred som en dominerende grund til tidlig tilbagetrækning fra arbejdet fremtræder også klart i nærværende materiale. Her er de *tilbagetrukne* kommende ældre samt gruppen, som lige har opnået pensionsalderen (i 1997 - de 67-årige), blevet spurgt om, hvilke grunde der spillede en rolle for, at de trak sig tilbage, mens de erhvervsaktive er blevet spurgt (hypotetisk) om, hvilke grunde, de regner med, vil komme til at spille en rolle for deres tilbagetrækning. Besvarelsene fremgår af tabel 3.4.

Her ses at godt 3/4 af de 52-årige og 2/3 af de 57-årige mod 2/5 af de 62-årige og 1/3 af de 67-årige som *har trukket sig tilbage*, angiver dårligt helbred som grund til, at de holdt op. Det ikke at kunne klare arbejdet og at man blev sagt op, nævnes af betydeligt færre og oftest af de tidligt tilbagetrukne i 50-årsalderen. Til gengæld spiller forhold som pres fra ledelsen eller kollegerne og faste aldersgrænser næsten ingen rolle.

Ikke overraskende nævnes de mere positive grunde til at forlade arbejdet hyppigere af de 62- og 67-årige tilbagetrukne end de af yngre - først og fremmest lysten til selv at bestemme hvad de skulle foretage sig eller at have mere tid til familie og venner. Ønske fra ægtefælle (fx fordi ægtefællen er holdt op med at arbejde) og

Tabel 3.4.

Procentandel af 52-, 57-, 62- og 67-årige, der angiver bestemte grunde for deres tilbage-
trækning. Særskilt for erhvervsaktive (mulige grunde) og tilbagetrukne (konstaterede
grunde) i 1997.

	Erhvervsaktive ¹⁾				Tilbagetrukne			
	52 år	57 år	62 år	67 år	52 år	57 år	62 år	67 år
<i>Tvangsmæssige grunde:</i>								
Dårligt helbred	36	35	30	23	77	68	43	36
Fast aldersgrænse	8	5	8	7	0	0	3	4
Blev sagt op	9	7	6	0	11	13	10	8
Følte sig presset af ledelsen	4	5	3	0	0	4	4	2
Følte sig presset af kollegaerne	3	3	1	0	0	0	1	2
Kunne ikke længere klare arbejdet	17	17	18	11	13	11	10	8
Kunne ikke få lettere arbejde	6	5	2	0	4	6	4	2
Familiemæssige grunde (fx sygdom i familien)	9	9	5	4	5	3	7	7
<i>Grunde til selvvalgt afgang:</i>								
For ikke at få et dårligt helbred	14	17	13	16	5	4	8	4
For at få tid til familie/venner	29	32	28	21	4	5	13	11

(fortsættes)

Tabel 3.4. Fortsat.

	Erhvervsaktive ¹⁾				Tilbagetrukne			
	52 år	57 år	62 år	67 år	52 år	57 år	62 år	67 år
Havde lyst til selv at bestemme, hvad man skulle foretage sig	46	45	42	33	8	9	21	20
Ønske fra ægtefælle	11	16	16	9	3	4	6	7
Gode fratrædelsesvilkår	13	12	10	2	1	2	8	8
Økonomisk for lidt ud af at fortsætte	10	12	14	16	2	6	8	10
For at give plads til unge	13	17	13	12	2	4	7	7
Andre grunde	8	9	8	12	11	8	16	14
Antal personer ¹⁾	1.193	741	250	57	184	226	565	675

1) Ekskl. personer, som oplyser, at de "vil fortsætte i arbejdet så længe som muligt".

Note: Flere svarmuligheder, hvorfor svarene summer op til mere end 100 %.

andre familiemæssige grunde, ligesom traditionelle grunde som at give plads til unge, nævnes mindre hyppigt. Det er desuden interessant, at op mod hver tiende af de 62- og 67-årige angiver, at de holdt op, fordi de, økonomisk set, havde for lidt ud af at fortsætte. Ligeledes var ca. hver tiende tiltrukket af gode fratrædelsesvilkår på arbejdspladsen.

Det, at man angiver, at man gik af på grund af dårligt helbred, er langt mere udbredt blandt de kommende ældre, som oplyser et dårligt eller svigtende helbred. Det at henvise til at få mere tid til rådighed er særlig udbredt blandt dem, der er holdt op i det alders-interval (60-63 år), hvor den største tilbagetrækning finder sted. Det er især (gifte) kvinder, der anfører familiemæssige grunde til, at de er holdt op med arbejdet.

Blandt de *erhvervsaktive* går den grundlæggende struktur igen. I forestillinger om, hvad der vil få dem til at holde op med at arbejde, er det henvisninger til dårligt helbred (samt forebyggelse af et dårligt helbred) og det ikke at kunne klare arbejdet, der nævnes hyppigst blandt de tvangsmæssige grunde. Dårligt helbred (samt fyringsrisiko) spiller dog en mindre rolle for de erhvervsaktive end for de tilbagetrukne i de forskellige aldersgrupper. Blandt de tvangsmæssige grunde afviger de erhvervsaktive fra de tilbagetrukne ved i højere grad at henvise til aldersgrænser eller til ikke at kunne klare arbejdet som mulige grunde til arbejdsophør.

Som den dominerende årsag til fremtidigt arbejdsophør henviser de erhvervsaktive imidlertid til det (positive) at få rådighed over egen tid. Op mod halvdelen af de 52- og 57-årige regner med at deres lyst til selv at bestemme, hvad de skal foretage sig, vil komme til at spille en rolle for deres afgang fra arbejdet. Det er i øvrigt karakteristisk, at hver af de mere positive grunde til arbejdsophør nævnes hyppigere af de erhvervsaktive end af de tilbagetrukne, uanset alder. Desuden er der betydeligt flere af de erhvervsaktive kommende ældre end af de tilbagetrukne, som mener, at hensyn til gode fratrædelsesvilkår eller til, hvor lidt, økonomisk set, man får ud af at fortsætte, vil komme til at spille en rolle for arbejdsophør. Mønstret af forventede årsager til arbejdsophør er ellers stort set ens mellem de 52-, 57- og 62-årige erhvervsaktive. De (forholdsvis få) 67-årige erhvervsaktive har tilsyneladende et lignende syn på, hvilke faktorer der er relevante i samspillet om deres arbejdsophør.

Der er en høj grad af enighed mellem forskellige grupper af kommende ældre (køn, stilling, uddannelse, husstandstype), når det gælder forestillinger om grundene til arbejdsophør. Dog således, at især kvinderne anvender grunde, som henviser til hensynet til andre. Eksempelvis er der flere (samboende) erhvervsaktive kvinder end mænd i 50-årsalderen, som foretrækker at holde op som 60-63-årige - eller før af hensyn til partneren. Dårligt helbred nævnes især af de ikke-faglærte. Tilbagetrækning for at få tid til noget andet (herunder til familie og venner) nævnes især af de

kommende ældre, der forventer at trække sig tilbage i aldersintervallet 60-63 år.

Resultater fra denne undersøgelse understøtter således en tidligere fremsat hypotese om, at fremtidens pensionister i endnu højere grad end nutidens regner med positivt at tilvælge deres pensionisttilværelse. (Nørregaard, 1996). Man kan være fristet til at spørge, om der er økonomisk grundlag for denne optimisme: Hvilke forestillinger har de kommende ældre om deres indkomstkilder og økonomi ved overgang fra arbejdet til ikke-arbejdet?

3.6. Det økonomiske grundlag for tilbagetrækning

En væsentlig forudsætning for de kommende ældres udsagn om deres foretrukne tilbagetrækningsalder er deres (og evt. familiens) økonomiske overvejelser og dermed de aktuelle pensions- og efterlønsforhold.

Som det fremgik af den tidligere omtalte undersøgelse fra 1996, var efterlønnen hovedforsørgelsesgrundlaget for godt halvdelen af de tilbagetrukne 55-66-årige. Efterlønnen var da også den hyppigst forekommende indkomst lige efter tilbagetrækningen blandt dem, som havde trukket sig tilbage i 60-63-årsalderen (ca. 3/4), efterfulgt af arbejdsmarkedspension (hovedindtægtskilden for ca. 1/7), mens den sociale førtidspension var den dominerende indkomstkilde for personer, der holdt op, inden de fyldte 60 år. (Nørregaard, 1996).

Som det fremgår af 1996-undersøgelsen og Socialkommissionens rapport (1993), forventes det imidlertid, at fremtidens pensionister i stigende grad vil få et andet forsørgelsesgrundlag end de nuværende. Det er således 3/4 af lønmodtagerne, der har en stilling, hvortil der er knyttet en pensionsordning (arbejdsmarkeds- og tjenestemandspension). Dog varer det mange år, før en del af disse pensioner får en størrelse, der kan udgøre et fulgyldigt økonomisk forsørgelsesgrundlag.

Tabel 3.5.

Forventede vigtigste indkomstkilde blandt erhvervsaktive 52-, 57- og 62-årige i 1997.
Særskilt for foretrukne tilbagetrækningsalder på 60-63 år eller senere. Procent.

Forventede vigtigste indkomstkilde ved arbejdsophør:	52-årige			57-årige			62-årige		
	Foretrækker at holde op			Foretrækker at holde			Foretrækker at holde		
	60-63 år	64 år eller senere	Alle ¹⁾ erhv. aktive	60-63 år	64 år eller senere	Alle ¹⁾ erhv. aktive	60-63 år	64 år eller senere	Alle ¹⁾ erhv. aktive
Efterløn	59	16	44	69	20	53	61	17	30
Førtidspension	1	1	2	1	2	2	0	1	2
Folkepension	1	2	7	0	24	7	0	25	18
Arbejdsmarkeds- pension	15	25	17	11	19	13	17	25	21
Kapitalpension	7	12	7	4	9	6	7	9	7
Anden privat opsparingspension	4	5	4	3	6	4	4	6	5
Privat opsparing	3	7	4	2	5	3	4	7	6
Ægtefælle/ samlevers ind- komst	4	3	4	2	5	3	0	4	4
Egen arbejdsind- komst	1	1	1	1	1	1	0	1	0
Andet	2	4	4	3	4	4	4	2	3
Ved ikke/uoplyst	3	4	4	3	3	4	4	4	3
I alt	100	99	98	99	98	100	101	101	99
Antal personer	792	273	1.347	529	171	826	76	175	300

1) Alle kolonner omfatter samtlige erhvervsaktive, herunder dem, der foretrækker at holde op inden 60 år, samt dem der ikke angiver en alder på spørgsmålet om, hvornår de foretrækker at holde op.

Blandt de kommende ældre i nærværende undersøgelse har 2/5 af de 52-årige erhvervsaktive en forventning om, at arbejdsmarkedspensionen el. lign. vil indgå i indkomsten ved arbejdsophør. For de 57-årige er andelen lavere (1/3). Til gengæld er der godt 2/3 af de 57-årige, som regner med efterlønnen som en indtægtskilde mod 2/5 af de 52-årige. Halvdelen af begge årgange regner med kapitalpension som en indtægtskilde på det tidspunkt, hvor de holder op. Næsten ingen forestiller sig, at en social førtidspension vil indgå i deres indkomst ved arbejdsophør, hvilket modsvares godt af, at så mange regner med, at de selv kan bestemme, hvordan og hvornår de vil gå af fra arbejdet.

Når det gælder forventninger om, hvilken indkomstkilde der vil være den *vigtigste*, findes væsentlige forskelle mellem de 52- og de 57-årige. Som det ses af *tabel 3.5* er forholdene i høj grad betinget af, i hvilken alder de foretrækker at forlade arbejdet. Hvis man som 52-årig regner med at gå af mellem 60 og 63 år, er det især efterlønnen, der for flertallet (2/5) er den fremtrædende indtægtskilde, og dernæst arbejdsmarkedspension (1/7). Kapitalpension, anden privat pension samt privat opsparing tegner sig for en lignende andel, mens de resterende regner med ægtefællens-/samleverens indkomst eller andet som deres vigtigste indkomstkilde. 52-årige, som regner med en senere tilbagetrækning (64 år eller derefter), har en markant anderledes forestilling om deres vigtigste økonomiske grundlag fremover. Mindre end 1/6 regner med efterløn som deres økonomiske tilbagetrækningsgrundlag, mens hver fjerde regner med arbejdsmarkedspension og knap 1/4 med kapitalpension eller anden privat opsparingspension. Godt hver femte regner med folkepensionen som vigtigste indkomstkilde.

For de 57-årige, der regner med at holde op med arbejdet som 60-63 årige, findes et mønster, der ligner de tilsvarende 52-åriges, dog med en større andel der regner med efterløn - og mindre andele der regner med arbejdsmarkedspension, kapitalpension og anden privat opsparing. 57-årige, der regner med en senere afgang fra arbejde, har også et mønster, der ligner de tilsvarende 52-åriges, men igen er der forholdsvis flere 57-årige, som regner med

efterløn som det vigtigste økonomiske grundlag, mens forholdsvis få regner med arbejdsmarkeds-, kapitalpension el. lign.: Hver fjerde regner med folkepensionen som deres vigtigste indtægtskilde.

Set under ét er mønstret i de 62-årige erhvervsaktives økonomiske forventninger væsentlig anderledes end de 52- og 57-åriges. Dog er mønstret hos dem, som foretrækker at gå af inden 63 år, næsten det samme som hos de 52-årige. Blandt de 62-årige, der foretrækker en senere afgang (som hos den tilsvarende gruppe 57-årige), er der forholdsvis mange (1/4), der samtidig regner med folkepensionen som deres vigtigste indtægtskilde ved fratrædelsen, men også mange (2/5), som regner med arbejdsmarkedspension eller anden privat opsparing. De 62-årige erhvervsaktives forventninger med hensyn til økonomisk grundlag for tilbagetrækning afspejler, at de, i forhold til erhvervsaktive i 50-årsalderen, er meget mere selektivt sammensat - det er kun hver tredje som i den alder stadig er erhvervsaktiv. Denne tredjedel består således af dem som af forskellige "frivillige" grunde ønsker at fortsætte, men også af andre som føler sig nødsaget til at fortsætte. Blandt de 62-årige, der regner med folkepensionen som deres vigtigste indtægtskilde ved fratrædelsen, findes fx forholdsvis mange, som ikke opfylder (A-kasse)betingelserne for at få efterløn, og som ikke er dækket af en arbejdspladspension el. lign.

Det er forholdsvis få erhvervsaktive i 50-årsalderen, som hverken har A-kassedækning (som i 1997 forudsætter medlemskab i mindst 20 af de sidste 25 år), eller som ikke er omfattet af en arbejdspladspension. Når så mange erhvervsaktive 52- og 57-årige siger, at de senere vil gå på efterløn, er der altså hold i det, hvad angår de formelle forudsætninger gældende i 1997: Det økonomiske grundlag for deres optimisme med hensyn til selvvalgt tilbagetrækning er tilsyneladende til stede.

Mere end fire ud af fem af de 52- og 57-årige erhvervsaktive interviewet mod slutningen af 1997 har tilrettelagt deres økonomi, så de kan holde op med at arbejde på det tidspunkt, de planlægger.

Ikke desto mindre regner de allerfleste (ca. 7/10) med en væsentlig nedgang i deres indkomst, når de holder op. Spurgt om hvilke af en række ting de planlægger at gøre for at tilpasse deres økonomi til en mindre indkomst, er det fortrinsvis det at spare mindre op og at skære noget ned i det daglig forbrug, som nævnes (hhv. 3/4 og 1/2). Især de yngre (52-årige) forestiller sig at få afviklet gæld og/eller flytte til en billigere bolig (næsten hver tredje i forhold til hver fjerde 57-årige). At sælge fast ejendom eller på anden måde sælge ud af formuen nævnes af hver femte 52- og 57-årige, mens det at omlægge lån i hus eller lejlighed eller sælge bilen kun nævnes af ca. hver tiende.

3.7. Kommer der ændringer i efterløns- og pensionsforhold, så...

Som nævnt er de kommende ældres forventninger, til hvordan og hvornår de vil holde op med arbejdet, betinget af aktuelle efterløns- og pensionsforhold, hvorfor ændringer i disse sandsynligvis vil medføre ændringer i deres fremtidige beskæftigelsesmæssige adfærd. Det fremgår af de 52-, 57- og 62-årige erhvervsaktives besvarelser på en række påstande om ændringer, som kan have relation til tilbagetrækningstidspunktet. Spørgsmålene er kun stillet til erhvervsaktive, som angiver, at de foretrækker afgang fra arbejdet inden pensionsalderen (1997: 67 år): De, som regner med at fortsætte så længe som muligt, til 67 år eller senere - eller som svarede "ved ikke" på spørgsmålet om den foretrukne afgangsalder, er altså ikke blevet spurgt.

Som det ses af tabel 3.6. oplyser mere end halvdelen af erhvervsaktive 52- og 57-årige (og 2/5 af 62-årige), at de vil trække sig senere tilbage, end de har planlagt i øjeblikket, hvis efterlønnen blev afskaffet. Mere end halvdelen af de 52-årige (men betydelig færre 57-årige og endnu færre 62-årige) vil holde op senere, hvis de kunne få et deltidsjob og samtidig delpension eller delefterløn. Derimod er der ikke mange, der føler sig tiltrukket af at kunne få en højere folkepension ved at blive i arbejdet til 67 år.

Tabel 3.6.

Procentandelen af 52-, 57- og 62-årige erhvervsaktive, som vil ændre tilbagetrækningsalder under ændrede regler og betingelser.

<i>Ville holde op med at arbejde senere end planlagt i øjeblikket, hvis:</i>	52-årige	57-årige	62-årige
- Efterløn blev afskaffet	56	57	41
- Kunne få en højere folkepension ved at blive til 67 år	15	12	20
- Kunne få et deltidsjob og samtidig delpension eller delefterløn	54	44	34
<i>Ville holde op med at arbejde førend planlagt i øjeblikket, hvis:</i>			
- Kunne få efterløn fra 55 år	40	32	5
- Kunne få deltidsjob og samtidig få delpension eller delefterløn fra 55 år	48	33	11
Antal personer	970	601	149

Note: Spørgsmålene er kun stillet til erhvervsaktive, som angiver, at de foretrækker afgang fra arbejdet inden 67 år.

Forskellige undergrupper af erhvervsaktive reagerer forskelligt på spørgsmålene. Spørgsmålet om efterlønnen påvirker især arbejderne og kvinderne - formentlig de grupper, som har mindst økonomisk spillerum. Dertil er det specielt dem, som ellers foretrækker at holde op i 60-63-årsalderen - mænd og ikke-faglærte - som siger, de vil udskyde tilbagetrækning, hvis deres folkepension så bliver større. De grupper, som er påvirkelige over for ændringer i forbindelse med deltidsjob mv., er fortrinsvis mænd og personer, der i forvejen har en forestilling om at trække sig tilbage i 64-66-årsalderen.

Svarene tyder på, at effekter af de typer af tiltag, som er nævnt her, især vil sætte sig igennem, hvis de over for den enkelte har en vis nødvendighedens eller uomtvistelighedens karakter. Dette må påregnes hyppigere at være tilfældet blandt de kommende ældre,

som har ringe økonomiske udsigter, end blandt dem, der grundet fx gode arbejdsplads- eller privatopsparede pensioner, formuebeholdning, afviklet gæld el. lign. har bedre disponeringsmuligheder.

Imidlertid kan ændringer i den modsatte retning også ventes at påvirke kommende ældres tilbagetrækningsmønstre. Eksempelvis er der 2/5 af de 52-årige og 1/3 af de 57-årige, som vil være interesseret i at holde op med at arbejde, *førend* de har planlagt i øjeblikket, hvis de kunne få efterløn fra 55 år. Desuden vil knap 1/2 af 52-årige mod 1/3 57-årige holde op førend planlagt, hvis de kunne få deltidsjob og delpension eller delefterløn fra 55 år. Der er en betydelig overrepræsentation af kvinder, arbejdere og af personer, der foretrækker at holde op før 60 år eller mellem 60 og 63 år blandt dem, som er interesseret i disse ordninger.

Undersøgelsens resultater, baseret på interview med de kommende ældre i 1997, kan naturligvis kun give et vist fingerpeg om, hvordan de seneste ændringer på efterløns- og pensionsområdet (jf. Finanslovsforliget i slutningen af 1998) vil påvirke tilbagetrækningsmønstret blandt de forskellige grupper, eksempelvis blandt de 52- og 57-årige, som i 1997 oplyser at de foretrækker at holde op med arbejdet som 60- eller 61-årige. Af disse kommende ældre regner 9/10 med at gå på efterløn. De fordeler sig med ca. 60%, som *ved siden* af efterlønnen regner med andre pensionsordninger som indkomstkilde ved arbejdsophør, og 30% som ikke har pension som supplement til efterlønnen; de øvrige ca. 10% regner med at supplere efterlønnen med andre indkomster, fx fra privat opsparing. De 60% bliver berørt (mere eller mindre) af det aktuelle indgreb. Om det vil få dem til at ændre holdning til tilbagetrækningsalderen kan naturligvis ikke besvares eksakt, idet der i undersøgelsen ikke er taget højde for de aktuelle indgrebsændringer. Men nogle af de kommende ældre vil utvivlsomt udsætte arbejdsophøret til senere. De er nemlig i den situation, at deres afgang ville være afhængig af indtægten efter arbejdsophør, og denne indtægt vil nu være forringet, fordi deres supplerende indkomst (fx kapitalpension) nu mister noget af sin værdi.

3.8. Interessen for beskæftigelse efter at have forladt arbejdsmarkedet

Selv om langt de fleste af de kommende ældre ikke kan betegnes som arbejdsnarkomaner, er et ønske om at forlade arbejdsmarkedet tidligt ikke ensbetydende med, at man ikke længere vil være interesseret i et arbejde - lønnet eller ej.

Omkring to tredjedele af de erhvervsaktive kommende ældre (lidt flere af de 52-årige end af de 57- og 62-årige) oplyser, at de vil være interesseret i at have lidt lønnet beskæftigelse, når de er holdt op med at arbejde. Interessen er betydelig lavere blandt de tilbagetrukne: Af personer, som ikke længere er på arbejdsmarkedet, er ca. hver fjerde af de 52- og de 57-årige mod ca. hver sjette af de 62-årige, positive over for lidt lønnet arbejde.

Derudover er det to tredjedele af erhvervsaktive 52-, 57- og 62-årige, som siger, at de vil være interesseret i at udføre frivilligt (ulønnet) arbejde, hvilket er mere end en fordobling af andelen i disse ældre, som oplyser, at de inden for det sidste år har udført frivilligt arbejde.

3.9. Kommende ældres beskæftigelse set i fremtidsperspektivet

Der er meget i dette undersøgelsesmateriale, som støtter en formodning om, at kommende ældre i mindst lige så stort omfang som nuværende ældre i og omkring 70 år, vil være uden for arbejdslivet, inden de når folkepensionsalderen. Det gælder også den yngste alderskohorte i undersøgelsen - de 52-årige, født i 1945. Mod slutningen af 1997 er den foretrukne afgangsalder blandt såvel de 52- som de 57-årige stærkt koncentreret lige omkring de 60 år - dvs. i samme omfang som den realiserede tilbagetrækningsalder blandt kommende ældre på 62 år. De aktuelle indgreb på efterløns- og pensionsområdet vil utvivlsomt medføre, at en del kommende ældre vil ændre deres holdning og udskyde deres arbejdsophør til de er fyldt 62 år - evt. senere.

Ser man frem til år 2010, er der imidlertid meget, som tyder på, at der vil være få kommende ældre selv blandt nutidens 52-årige (til den tid 65-årige), som vil være på arbejdsmarkedet. Det vil fortrinsvis være personer, som af forskellige (positive) grunde vælger at blive i arbejdet. I denne som i tidligere undersøgelser viser det sig, at der fortrinsvis er tale om personer med en mellem-lang eller længerevarende erhvervsuddannelse, som har været overordnede eller ledende funktionærer - eller selvstændige erhvervsdrivende. Men gruppen af erhvervsaktive vil til den tid sandsynligvis også (stadig) omfatte en del personer, der føler sig nødsaget til at fortsætte. Eksempelvis fordi deres (evt. familiens) økonomiske udsigter tilbyder ingen eller få alternativer.

Det er ellers en udbredt opfattelse blandt nutidens erhvervsaktive ældre, at de selv kan vælge, hvornår de vil holde op med at arbejde. Det at være nødt til at holde op er især ensbetydende med dårligt helbred, som gør, at man ikke kan klare arbejdet længere. Det er også hovedgrunden til, at en del af de kommende ældre holdt op allerede inden 60 år. Den forventede afgang blandt de stadig erhvervsaktive er derimod forbundet med forestillinger om det positive ved arbejdsophør, såsom at få mere tid til familie og venner. I denne forbindelse kan nævnes, at der her ikke nødvendigvis er tale om en samtidig afstandtagen fra arbejdslivet: Blandt erhvervsaktive i denne undersøgelse (som i den tidligere undersøgelse: Nørregaard, 1996) er arbejdet i almindelighed værdsat. Forventningen er tilsyneladende, at pensionslivet har nogle særlige kvaliteter at byde på - først og fremmest rådigheden og dispositionsmuligheden over egen tid. Det er også disse kvaliteter, som de tilbagetrukne kommende - og nuværende ældre sætter pris på.

På interviewtidspunktet i 1997 er det økonomiske grundlag for de erhvervsaktives optimisme m.h.t. selvvalg tilsyneladende til stede. Der er flere af de kommende end af de nuværende ældre, som er omfattet af arbejdsmarkedspensionsordninger, og som har sikret deres alderdom yderligere gennem opsparing i kapitalpension el. lign. Efterlønnen har fortsat stor interesse blandt de fleste kommende ældre - dog regner de 52-årige i mindre grad end 57-årige

med, at efterlønnen bliver den vigtigste indtægtskilde på tilbagetrækningstidspunktet.

For de fleste kommende ældre som har haft tanker om at gå på efterløn som 60- eller 61-årige, vil de aktuelle ændringer på efterløns- og pensionsområderne utvivlsomt give anledning til nyovervejelser - og det må ventes, at en del vil gå senere af, end de i 1997 har planlagt. Den formelle baggrund for de manges forventninger om at kunne gå på efterløn på daværende tidspunkt var imidlertid i orden, idet A-kassedækningen blandt de yngre kommende ældre er næsten total og startede meget tidligt.

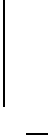
At fire femtedele af de 52- og 57-årige har tilrettelagt deres økonomi, så de kan holde op med at arbejde på det tidspunkt, de regner med, tyder på, at fremtidens pensionister i endnu højere grad end de nuværende vil planlægge deres økonomiske grundlag i forvejen - både ved at sikre sig indkomster og formuer og ved at sikre, at forskellige former for gæld er afviklet.

Et samlet perspektiv for de kommende ældres beskæftigelse er, at tidlig tilbagetrækning er blevet fast institutionaliseret og indgår ganske stærkt i befolkningens bevidsthed. Det understøttes af, at de økonomiske muligheder generelt er til stede, og mange indretter sig, så det er muligt at realisere de positive sider af pensionslivets potentialer. Mange har åbenbart indrettet sig på en måde, så de to livsfaser kan afløse hinanden på en måde, der opleves naturlig og tiltrækkende.

Et billede af de kommende ældres beskæftigelse i år 2010 er imidlertid præget af mange usikkerhedsmomenter. Ikke mindst de aktuelle ændringer på efterløns- og pensionsområdet kan ventes at påvirke tilbagetrækningsadfærden forskelligt. En anden afgørende og ukendt faktor er, hvilke valgmuligheder (fx i form af job og arbejdsvilkår) virksomheder kommer til at tilbyde ældre medarbejdere. I tilfælde af en fortsat stigende efterspørgsel efter ældre på arbejdspladserne kunne man, med baggrund i undersøgelsens resultater, pege på det incitament, der ligger i de valgmuligheder,

der forefindes - eller etableres - på arbejdspladser, som er rettet mod at kunne beholde - eller evt. rekruttere - ældre medarbejdere. Eksempelvis valg mellem heltids- eller deltidsbeskæftigelse. I denne sammenhæng er det formentlig ikke ligegyldigt, hvilken type arbejde der er tale om: Et tilbud om et deltidsjob, som indebærer udsigt til forringet arbejdsindhold og udviklingsmuligheder, lavere placering samt (evt. betydelig) indkomstnedgang, kan ikke ventes at ville stimulere ældre medarbejdere til at blive i arbejdet længere, end de ellers har regnet med.

Det kan vel tænkes, at det aktuelle eller fremtidige indgreb i frivillige tidlig tilbagetrækningsvilkår vil kunne medføre øget krav eller udfordringer fra ældre erhvervsaktive. Dels over for virksomheder (private eller offentlige), som i så fald skal placere en del ældre medarbejdere (deriblandt dem, som måtte forblive i arbejde længere, end de selv ville foretrække), i hel- eller deltidsstillinger. Dels over for myndighederne og ansatte i flere dele af den offentlige sektor. Eksempelvis som følge af en evt. øget tilgang af ledige ældre, hvoriblandt kan forventes en stigende andel, hvis jobkvalifikationer er utilstrækkelige, eller hvis arbejdsevne er reduceret.

De sociale netværk

Det er almindeligt anerkendt, at det sociale netværk af familie og venner m.v. har stor betydning for alle, ikke mindst ældre. Fx er det tidligere påvist, at ældre, som er aktive og integrerede i tætte sociale netværk, klarer sig fysisk og psykisk bedre i dagligdagen, end andre ældre gør. (Platz, 1987; 1990). For de allerfleste ældre har specielt familien en central placering i det sociale netværk.

Størsteparten af de kommende ældre i 52-årsalderen og en tredjedel af de 62-årige har stadig erhvervsarbejde, og for de allerfleste af disse giver den daglige gang på arbejdspladsen mulighed for kontakt og samvær med kollegaer og arbejdskammerater - deriblandt måske en del af vennekredsen. For de kommende ældre, som har haft erhvervsbeskæftigelse, vil arbejdsophør således medføre, at arbejdet og den daglige kontakt med arbejdskolleger falder delvis bort. Dermed går kammeratskabet ikke nødvendigvis i opløsning: 2/3 af de tilbagetrukne 62-årige ser stadig nogle af deres gamle kolleger. Ikke desto mindre formodes det, at de tilbagetruknes fremtidige tilværelse i højere grad end tidligere må bygge på de øvrige sociale relationer, herunder relationer, som kan opbygges undervejs i tilværelsen. Arbejdsophøret giver tid til at vie mere opmærksomhed og interesse til familie og venner. Opmærksomhed og interesse viser sig bl.a. ved, at man holder kontakt, er sammen og i passende omfang kan aktiveres, når der er behov for det.

I det forrige kapitel fremgik det, at netop hensyn til familien og det øvrige sociale netværk indgik som en væsentlig faktor i overvejelserne om tilbagetrækning fra arbejdet, eksempelvis blandt de tilbagetrukne i 62-årsalderen. Hensyn til det sociale netværk betinger også i væsentlig grad de erhvervsaktives indstilling til beskæftigelse fremover: "At få mere tid til familie og venner" og "ønske fra ægtefælle", samt det at have lyst til selv at bestemme, hvad man skal foretage sig, angives som de hyppigste (ikke tvangs-

mæssige) grunde til, at de kommende ældre foretrækker at holde op med arbejdet før pensionsalderen.

For hjemmearbejdende, der enten aldrig har tilhørt arbejdsstyrken, eller som trak sig tilbage relativt tidligt i deres liv, er situationen selvfølgelig anderledes. Som regel har deres gøremål haft meget at gøre med det sociale netværk, dvs. at bruge tid på ægtefælle og børn, evt. også på forældre, svigerforældre eller andre af de nærmeste. Ganske vist vil de også være berettiget til folkepension, men de sociale netværk bliver næppe berørt heraf. Deres tilværelse og roller i det sociale netværk vil dog ændre sig i takt med ændringer i familiesituationen, fx at børnene flytter hjemmefra, eller ægtefællen holder op med arbejdet.

4.1. Skiftende familiemønstre

Familiemønstre ændrer sig i forskellige livsfaser, ikke mindst i aldersperioden 50 til 70 år. Er man forældre, vil man eksempelvis fra omkring de 50 år almindeligvis opleve, at børnene flytter hjemmefra og etablerer deres egen husstand. Omkring 60 år er hoveddelen af forældrene blevet bedsteforældre: Chancen for at blive bedste-(eller olde-)forældre stiger naturligvis med alderen. Mange forlader arbejdet omkring de tres, eller gør det i løbet af de nærmeste år, hvilket oftest betyder, at de samboende har mere tid til at være sammen. Samtidig har de fleste i den alder mistet egne forældre og svigerforældre, ligesom den andel af samlevende, som bliver alene pga. partnerens død, stiger gradvis gennem 60-årsalderen og senere. Sekvensen gentages for hver ny fødselsårgang, selv om der i et historisk perspektiv kan ske visse forskydninger m.h.t., i hvilken alder sådanne begivenheder typisk sker.

At sekvensen gentager sig for hver fødselsårgang, er imidlertid ikke ensbetydende med, at familiens struktur og funktioner ikke ændres. Med tiden forandres både rammerne for og selve indholdet i familielivet - og muligvis også for det øvrige sociale netværk. Og der er sket store omvæltninger i samfundet i løbet af de kommende ældres levetid. Ændringer i erhvervsstruktur, arbejds- og fritidslivet, bolig og økonomiske forhold såvel som ændringer i

fertilitet, kønsrollemønstret, udbygning af institutioner for børn og ældre m.v. har været med til at ændre familiemønstret og til at påvirke familiens struktur og funktioner, ikke mindst i kernefamilien. Fra flere sider hævdes, at de enkeltes sociale netværk i takt med samfundsændringerne er blevet ustabil, skiftende og ubæredygtigt, således at der i vort samfund er et stigende antal ensomme mennesker, navnlig blandt ældre. Til gengæld hævder andre, at de ændringer, der er sket med og i familierne, har medført, at venner er kommet til at spille en større rolle i det sociale netværk end før.

Set i et fremtidsperspektiv er hovedspørgsmålet imidlertid, om familien har ændret sig *så* meget, at forholdene i de kommende ældres sociale netværk (og holdninger) vil være væsentlig anderledes end de nuværende ældres: Vil der (fortsat) være et beredskab til gensidig hjælp og støtte i familien og/eller i venner eller nabo-kredsen?

Hvis ikke, kunne en af de mulige konsekvenser være, at der blandt nutidens kommende ældre i årene fremover vil være en øget efterspørgsel efter (købte eller offentlige) serviceydelser uden for det sociale netværk.

Det grundlæggende spørgsmål drejer sig således i første omgang om, hvorvidt der blandt de kommende ældre, set i forhold til de nuværende ældre, er tegn på ændringer i familiens struktur og samlivsform. Dernæst om de kommende ældres kontakt-, samlivs- og hjælpemønstre i familien viser tegn på, at familien ikke længere kan forventes at være et beredskab til gensidig støtte. Samtidig, om der findes tendenser til ændringer i venners og andre bekendtes betydning i det sociale netværk, set i forhold til familien. Og endelig, om de kommende ældre kan ventes at være mere "alene", når de bliver ældre, end det gælder de nuværende ældre.

4.1.1. Familiens placering i det sociale netværk

Meget af diskussionen omkring opløsning af familien har drejet sig om *kernefamilien* - ægteparret med eller uden børn. Den øgede

skilsmissefrekvens, stigning i antal aleneforældre, udbredelse af papirløse forhold osv. fremhæves som tegn på kernefamiliens opløsning. Set fra denne synsvinkel er det naturligvis vigtigt at få belyst, hvordan det står til, fx med hensyn til ægteskabelig stilling og husstand, blandt kommende ældre. Set i et *socialt netværks* perspektiv skal det imidlertid tages i betragtning, at socialt netværk, foruden kernefamilien, består af såvel forældrene (og evt. svigerforældre), søskende og anden familie, som venner, naboer og andre bekendte.

I dette afsnit ser vi først på familien i bred forstand, derefter på venner, naboer og andre bekendte.

4.1.2. *Ægteskabelig stilling og husstanden*

Tages udgangspunkt i *ægteskabelig stilling*, findes visse forskelle mellem de 52- og 62-årige. Eksempelvis er der en større andel af de 52-årige end af de 62-årige, som er separeret eller fraskilt (hvh. 16 og 11%). Til gengæld er der færre af de 52-årige end af de 62-årige (hvh. 3 og 11%), som er blevet enker(enkemænd): ca. 6% af begge årgange har aldrig været gift. Op mod 3/4 i begge årgange er altså gift. Blandt nutidens 72-årige (årgang 1925) er det 3/5, som er gift. Mange (27%) er blevet enker(enkemænd), mens der er forholdsvis få, som er separeret eller fraskilt (7%); 4% har aldrig været gift.

Den stigende skilsmissefrekvens afspejles således blandt de kommende ældre, men kan (endnu) næppe betegnes som en ret udbredt begivenhed, selv blandt de 52-årige. Her må tages i betragtning, at den øgede skilsmissefrekvens (og andre forandringer der som regel tages som indikatorer på opløsningstendenser i kernefamilien) udviklede sig specielt fra midten af 1960'erne, dvs. *efter* at størsteparten af kohorterne født i 1930'erne (herunder nutidens 62-årige) var etableret i mere traditionelle familieforhold. De yngre kommende ældre har etableret sig netop i 1960'erne og 1970'erne, hvor skilsmissefrekvensen var opadgående. Sandsynlig-

Tabel 4.1.

Husstandstyper blandt kommende og nuværende ældre i forskellige aldre. 1997. Procent.

Husstandstype	52 år	57 år	62 år	67 år	72 år
Enlig	14	16	22	26	37
Samlevende uden børn	52	68	70	69	60
Samlevende med børn	29	13	6	3	2
Enlige med børn	4	1	1	1	1
Andet	1	1	1	1	1
I alt	100	99	100	100	101
Antal personer	1.571	1.086	925	843	750

vis vil familiemønstrene blandt yngre kohorter (dvs. nutidens under 50-årige) med tiden vise sig at være andre end såvel deres forældres samt øvrige ældres født før Anden Verdenskrig. (Se Koch-Nielsen et al., (1984)

Opløsning af et partnerskab ved separation eller skilsmisse kan selvfølgelig medføre brud på familieband, ligesom partnerens død vil betyde afsavn i en væsentlig del af den gensidige kontakt, samvær og omsorg i dagligdagen. Samtidig bør det dog understreges, at skilsmisse (eller for den sags skyld opløst ægteskab ved partnerens død) ikke er ensbetydende med, at familien går i opløsning, at man derefter bor alene - eller at nye partnerskaber og familierelationer ikke bliver etableret: Fra en socialt netværksynsvinkel er det afgørende, hvilken type husstand man lever i, frem for hvilken civilstand man har.

Som det ses af tabel 4.1 er der betydelige forskelle i husstandstyper mellem fødselskohorterne.

Ikke overraskende viser det sig, at andelen af de interviewede ældre, som *bor alene*, er betydelig mindre for yngre end for ældre

kohorter - fra ca. hver syvende af de 52-årige til godt hver femte af de 62-årige og mere end hver tredje af de 72-årige. De fleste aleneboende 62- og 72-årige bor i enkestand, hvoraf langt størstedelen er kvinder. At flere kvinder end mænd oplever at blive enker(enkemænd) og bor alene skyldes hovedsagelig mændenes overdødelighed i forhold til kvinder - samt det forhold at mænd normalt gifter sig med kvinder, der er yngre end dem selv.

Hovedparten af de *kommende ældre* bor altså sammen med andre, som regel ægtefællen eller samleveren: Andelen, som bor sammen med partneren *og* børn, er allerstørst blandt de 52-årige (29%) og er betydelig mindre (6%) blandt 62-årige. Forældre, som kun bor sammen med barn/børn, er der fleste af blandt de 52-årige (4%).

Når disse tal sammenlignes med oplysninger om ægteskabelig stilling (ej i tabellen), er der tegn på, at den måde, man indretter sit liv på som fraskilt, enke eller ugift, er noget anderledes blandt de 52-årige end blandt de 62-årige. Eksempelvis er det halvdelen af de 52-årige fraskilte, som bor alene: En fjerdedel bor sammen med deres børn og yderligere en fjerdedel bor med en samlever (med eller uden børn). Ligeledes bor halvdelen af såvel de 52-årige enker(enkemænd) som ugifte sammen med andre (som regel en ny partner og/eller børn).

For de 62-årige er det kun en fjerdedel af de fraskilte, som bor sammen med en (ny) partner (og/eller børn), mens ca. hver tiende enke og hver femte ugifte bor sammen med en partner eller andre. Kommende ældre født i midten af fyrrerne har altså tilsyneladende en lidt anden måde at takle samlivet på efter en skilsmisse eller partnertab, end dem født i midten af trediverne. Forskellene er imidlertid ikke store - og er desuden i høj grad betinget af, om der er hjemmeboende børn, hvilket er mere sandsynligt blandt de 52-årige end blandt de 62-årige. Om ti år, når de 52-åriges børn er flyttet hjemmefra, vil en del af disse aleneforældre (til den tid 62-årige) formentlig komme til at bo alene, samtidig med at andre vil være aleneboende af andre grunde. Forskellene mellem de 52- og

62-årige ville således senere nok kunne vise sig at skyldes lige så meget livsfase- som kohort-effekter.

Selv om andelen af de kommende ældre, som bor alene, er større i den ældre end i den yngre gruppe (fortrinsvis på grund af partnerens død) betyder det som sagt ikke nødvendigvis, at de mangler et familieliv. Foruden evt. egne børn og børnebørn har de allerfleste, aleneboende eller ej, anden familie i live.

Det er imidlertid én ting at have en familie, noget andet er at have kontakt og være sammen med familie - eller at bruge familien og blive brugt af den.

4.2. Familiekontakt og samvær

Kontakt og samvær kan selvfølgelig opfattes og defineres på meget forskellig vis. Her anvendes oplysninger (fra de interviewede i Ældreforløbsdatabasen) om, hvor tit man har telefonisk kontakt med børnene, og hvor ofte man er sammen med forældre/svigerforældre, børn, børnebørn eller anden familie.

Mønstret af familiekontakt og -samvær blandt de 52- og 62-årige i nuværende materiale er næsten ens, uanset hvilke familiemedlemmer, den relateres til. Eksempelvis er det blandt kommende ældre med *børn* (dvs. ca. 90% af de 52- og af de 62-årige) godt 4/5, som har været sammen med et eller flere af deres (ikke-hjemmeboende) børn i løbet af de sidste 7 dage; 9/10 er i telefonisk kontakt med børnene daglig eller flere gange om ugen. Ligeledes med børnebørn. To ud af fem af de 52-årige og tre fjerdedele af de 62-årige er bedsteforældre; der er 3/5 af bedsteforældre i de to årgange, der har været sammen med deres *børnebørn* mindst en gang inden for en uge. Der er kun ca. 1% af forældrene, som ingen kontakt har med egne børn/børnebørn.

Heller ikke med hensyn til hyppigheden af kontakt/samvær med *egne forældre eller svigerforældre* findes nævneværdige forskelle blandt de 52- og de 62-årige, når der først tages hensyn til, at kun 2/5 af de 62-årige mod 4/5 af de 52-årige har nogen (sviger-)for-

ældre tilbage. Godt 1/3 er sammen med (sviger-)forældre en eller flere gange om ugen og yderligere 1/3 mindst en gang om måneden. De resterende, bortset fra de ganske få (1-2%), der ingen kontakt har med deres (sviger-)forældre, er sammen med disse mindre end én gang om måneden.

Omfanget af kontakt med *anden familie*, heriblandt søskende, er også næsten ens for de to kohorter. Det er kun ca. 2% af begge årgange, som ingen "anden familie" har, mens yderligere godt 2% ingen kontakt har med anden familie. Knap hver fjerde er sammen med anden familie en eller flere gange pr. uge og yderligere 2/5 mindst en gang om måneden.

Alt i alt har langt størstedelen af de kommende ældre et bredt familienetværk og er sammen med et eller flere familiemedlemmer regelmæssigt. I øvrigt kan tilføjes at mere end halvdelen af de 52- og 62-årige, som har været på ferie i ind- eller i udlandet inden for det sidste år (og det gælder mere end 3/4 af begge årgange), holdt ferien sammen med (ikke-hjemmeboende) børn, (sviger-)forældre eller andre familiemedlemmer.

Kontakt- og samværsmønstret ser lidt anderledes ud for nuværende ældre. Dels har de nuværende ældre færre fra deres forældregeneration tilbage, end kommende ældre, dels er der lidt færre med anden overlevende familie: I alt er det op mod hver tiende af de 72-årige, som enten ingen anden familie har, eller som er ude af kontakt med anden familie. Børnebørn ser man lidt mindre til, end fx de 62-årige bedsteforældre gør - formentlig fordi de 72-åriges børnebørn er kommet på længere afstand af bedsteforældrene og bl.a. ikke længere kommer så tit på besøg sammen med deres forældre, som de gjorde, da de var mindre. Kontakt og samvær med *egne børn* er imidlertid lige så hyppigt som blandt de yngre (kommende) ældre. Desuden er der mange af de nuværende ældre, som har holdt ferie sammen med børn og/eller anden familie inden for det sidste år: Ganske vist er det lidt færre af de 72-årige - 3/5 - der overhovedet holder ferie, men blandt disse har

Tabel 4.2.

Samvær med børn og familie blandt 52-, 62- og 72-årige. 1997. Procent.

	52-årige	62-årige	72-årige
Hyppigt sammen med børn og familie	61	53	41
Hyppigt sammen med børn, mindre med familie	15	23	35
Mindre hyppigt sammen med børn, hyppigt med familie	8	7	5
Mindre hyppigt sammen med børn og familie	3	5	6
Sjældent sammen med børn, hyppigt sammen med familie	2	1	0
Sjældent sammen med børn, mindre hyppigt/sjældent med familie	1	1	3
Ingen børn - hyppigt sammen med familie	7	7	5
Ingen børn - mindre hyppigt/sjældent sammen med familie	2	3	5
Har ingen børn eller familie	1	1	1
I alt	100	101	101
Antal personer	1.569	923	748

Forklaring:

Hyppigt sammen med børn (en eller flere gange om ugen); mindre hyppigt (en eller flere gange pr. måned); sjældent (mindre end en gang pr. måned).

Hyppigt sammen med familien (en eller flere gange om ugen eller måneden); mindre hyppigt (mindre end en gang pr. måned); sjældent (ingen familie eller sjælden kontakt).

knap halvdelen holdt ferie sammen med børn eller andre slægtninge.

Når man betragter det samlede billede af *samvær med familiemedlemmer* for alle 52- og 62-årige samt 72-årige (tabel 4.2), er det

iøjnefaldende, at så store andele har regelmæssigt samvær. Godt 3/4 af de tre årgange er sammen med egne børn én eller flere gange om ugen. Hyppigt samvær med såvel børn som anden familie (én eller flere gange om ugen eller måneden) er dog mest udpræget blandt de 52-årige.

Det er få forældre, som er sammen med deres børn sjældnere end hver måned: Størstedelen af disse forældre er til gengæld sammen med anden familie flere gange om ugen eller op til flere gange i løbet af en måned. Hyppigt samvær med anden familie gælder også 2/3 af de 52- og 62-årige *uden* børn. I alt er det mere end 9/10 i de to årgange, som regelmæssigt er sammen med børn og/eller anden familie, mens kun få (1%) hverken har børn eller anden familie, som de kan være sammen med.

De (mindre) forskelle mellem de 52- og 62-åriges familiesamværs-mønstre skyldes hovedsageligt, at der blandt de 62-årige er forholdvis færre, som har nogen anden familie eksempelvis fra forældregenerationen at være sammen med.

Tab af familiemedlemmer er også grunden til, at samvær med anden familie end egne børn (og evt. børnebørn) er mindre hyppigt blandt de 72-årige end blandt kommende ældre. Dog er det også her kun 1%, som hverken har børn eller anden familie, som de kan være sammen med, ligesom knap 9/10 er sammen med børn og/eller anden familie én eller flere gange i løbet af en uge eller en måned. Til gengæld er der intet, der tyder på, at en svag kontakt til børnene blandt den sidste tiendedel af de 72-årige opvejes af en tæt kontakt til anden familie.

Der findes ingen betydelige kønsforskelle i samværs mønstre, bortset fra en svag tendens til at flere kvinder end mænd i 52- og i 62-årsalderen er hyppigt sammen med deres børn og andre familie-medlemmer. Der er også lidt flere mænd end kvinder (og det gælder især aleneboende mænd uden børn), som sjældent eller aldrig har samvær med den øvrige familie.

Sammenfattende konstateres altså ingen tegn på, at der blandt kommende ældre skulle være tendens til en større grad af opløsning i kernefamilien end blandt nuværende ældre. Selv om der er flere af de 52-årige end af de 62-årige, som er separeret eller skilt, bor mere end halvdelen sammen med en partner og/eller evt. børn. I forhold til de nuværende ældre på 72 år er der betydelig færre af de kommende ældre, som er blevet enker(enkemænd), og som bor alene. Ikke desto mindre har aleneboende - uanset alder og ægteskabelige stilling - regelmæssig kontakt og samvær med en eller flere i familien: Selv blandt de lidt ældre (de 72-årige) er det et lille mindretal, som meget sjældent eller aldrig er sammen med egne børn eller anden familie. Samtidig er der betydelige forskelle mellem aldersgrupper i forhold til, *hvem* man er sammen med i familien og hvor hyppigt. Forskellene er i væsentlig grad betinget af livsfase-faktorer, idet der med stigende alder sker tab af nogle slægtninge. For det store flertal med egne børn gælder, at man bliver ved med at være sammen med børnene regelmæssigt. Set i dette perspektiv peger resultaterne på, at nutidens 52- og 62-åriges kontakt- og samværsforhold med deres børn (børnebørn) og andre slægtninge omkring år 2010 tilnærmelsesvis vil være som nutidens ældres.

Dog må der tages et vist forbehold over for, at det på sigt kan få betydning (bl.a. for hyppighed af kontakt og samvær), at der er betydelig flere af de 62-årige end af de 52-årige, som har 3 eller flere børn (43% mod 29%). For dem med flere børn er hyppigheden af kontakt med disse, eksempelvis i løbet af en uge, som regel større. Det kan betyde, at forholdsvis flere af de 62-årige end af de 52-årige vil opleve hyppigt samvær med børn.

4.3. Hjælp og bistand til familie

Kontakt og samvær med familien er selvfølgelig forudsætningen for *gensidig støtte og praktisk hjælp i familien*.

Med praktisk hjælp eller bistand menes her handlinger som rengøring, vask, indkøb eller madlavning, vedligeholdelse af bolig eller have, pasning af børnebørn - eller at ledsage forældre til be-

handling, ordne pengesager osv. Hvor meget praktisk hjælp og bistand ydes i familien og hvilken type hjælp ydes? De kommende og nuværende ældre blev spurgt om praktisk hjælp og bistand inden for den sidste måned, dels til forældregenerationen og dels til egne børn.

Her skal tages i betragtning, at praktisk hjælp til *forældregenerationen* ofte er hjælp ved siden af den hjælp med praktiske gøremål, som forældregenerationen modtager via det offentlige, eksempelvis hjemmehjælp. Og (sviger-)forældre er i den sammenhæng oftest omkring 80 år og opefter, og de har mistet mange slægtninge og venner fra deres egen generation. De har som regel et stort behov for at opleve sig selv som del af et fællesskab med deres børns generation. Som tidligere omtalt har godt 4/5 af de 52-årige mod 2/5 af de 62-årige en eller flere (sviger-)forældre i live.

Mere end halvdelen af de 52- og 62-årige som endnu har (sviger-)forældre har ydet dem hjælp og bistand inden for den sidste måned. Der er oftest tale om to eller flere gøremål, hvor især rengøring, indkøb, tøjvask og vedligeholdelsesarbejde nævnes som hjælpeområder. Mænd og kvinder hjælper deres (sviger)forældre i lige omfang, men den traditionelle kønsmæssige arbejdsdeling skinner dog igennem: Flere kvinder end mænd yder hjælp med rengørings- og husarbejde, mens mænd oftere end kvinder tager sig af havearbejde og reparationer på boligen. Til gengæld er mænd og kvinder ligeligt involverede i andre former for bistand til deres (sviger)forældre, såsom henvendelser til offentlige myndigheder, at ledsage til undersøgelse eller behandling, ordne pengesager og hjælpe dem med at komme udendørs, på besøg eller til fritidsaktiviteter. Sådanne bistandsformer ydes i lidt større omfang af de 62-årige end af de 52-årige. En nærliggende forklaring på denne forskel er, at forældregenerationen til de 62-årige er ældre end forældre til de 52-årige, og netop derfor har et større behov for disse typer bistand.

Økonomisk bistand til forældrene er til gengæld sjælden: Det er ganske få (3-5%) af de kommende ældre, som oplyser, at de inden

for det sidste år har ydet økonomisk støtte til deres (sviger-)forældre ud over almindelige gaver.

De kommende ældres hjælp til deres *børn* fylder meget mere end deres hjælp til forældrene. Dette gælder ikke mindst de 62-årige, hvor op mod 7/10 af forældrene (mod godt 1/2 af de 52-årige forældre) oplyser, at de har ydet praktisk hjælp til deres (ikke-hjemmeboende) børn inden for den sidste måned. Forskellen i hjælp til børnene mellem de to årgange er i høj grad betinget af, at de 62-årige med udeboende børn, i betydelig større omfang end de 52-årige, er blevet bedsteforældre. Det, der virkelig tæller i relation til hjælp til børnene, er nemlig *pasning af børnebørn*. Tre ud af fem 62-årige forældre nævner ydelse af denne form for hjælp inden for den sidste måned: Hjælp med vedligeholdelse af bolig eller have nævnes af hver fjerde, mens ca. hver sjette nævner rengøring, tøjvask eller andre huslige gøremål.

I forhold til de 62-årige er mønstret for de 52-åriges praktiske hjælp til børnene lidt mere præget af huslige gøremål (rengøring, m.v. - som knap hver femte har bistået med i løbet af den sidste måned) og lidt mindre af vedligeholdelseshjælp (også hver femte i løbet af den sidste måned) - mens det er hver tredje af de 52-årige, som har ydet hjælp i form af børnepasning. Hjælpemønstret over for egne børn blandt de 52-årige bærer altså præg af, at deres børn (for så vidt de overhovedet er flyttet hjemmefra) endnu ikke selv har fået børn. Til gengæld har de 52-årige, som nævnt, oftere end de 62-årige nogen fra forældrenes generation at se til.

De kommende ældres hjælpemønstre over for forældre og/eller børn er således præget af den livsfase, de befinder sig i. Men for de 62-åriges vedkommende muligvis også af, at der er forholdsvis flere i denne alderskohorte, som har 3, 4 eller flere udeboende børn, end blandt de 52-årige.

Hvad angår økonomisk støtte til børn (ud over almindelige gaver), oplyser næsten halvdelen af de 52-årige, at de inden for det sidste år har ydet sådan støtte til deres børn. Dette gælder knap

1/4 af de 62-årige. Økonomisk støtte til børnebørn ydes af forholdsvis få (7-8 %) bedsteforældre.

En del af de 72-årige yder også økonomisk støtte til familien: En lidt større andel (11 %) end blandt de 62-årige angiver, at de har ydet støtte til børnebørn inden for det sidste år, mens det er mindre end hver femte, som angiver, at de har ydet økonomisk støtte til deres børn i samme periode.

Det *samlede billede* af de 52-, 62- og 72-åriges hjælp og bistand til (sviger-)forældre og børn ses i *tabel 4.3*, særskilt for de aleneboende og de samboende. Mest iøjnefaldende er at to tredjedele af samtlige interviewede 52- og 62-årige oplyser, at de har ydet hjælp inden for den sidste måned. Dog ses væsentlige forskelle i hjælpemønstre mellem de to kohorter, og mellem alene- og samboende. Hjælp til (sviger-)forældre er mere fremtrædende blandt de 52-årige end blandt de 62-årige (hvoriblandt langt flere har mistet (sviger-)forældre), og er mest fremtrædende blandt samboende. Til gengæld yder de 62-årige (især samboende) hjælp til børnene (fx pasning af børnebørn) i betydelig større grad end 52-årige. Hjælp til børn er også meget udtalt blandt de (samboende) 72-årige: Der er få i denne alder, som har mulighed for at yde bistand til forældregenerationen.

Forskellene mellem kohorterne - og mellem alene- og samboende - afspejler i høj grad de ovenfor nævnte forskelle i familiesituation, herunder at der er forholdsvis flere alene- end samboende, der hverken har børn eller svigerforældre.

Derudover findes mindre betydelige kønsmæssige forskelle i andele, som hjælper deres forældre eller børnene: de 52- og 62-årige kvinder er lidt flittigere til at hjælpe deres børn end mænd, mens mændene hjælper (sviger-)forældre i lidt større omfang end kvinder. I 72-årsalderen er det dog mændene, som i lidt større grad end kvinderne hjælper børnene.

Tabel 4.3.

Procentandel af alene- og samboende 52-, 62- og 72-årige, som har ydet hjælp og bistand til egne børn og/eller forældre inden for den sidste måned. 1997.

Ydet hjælp og bistand til:	52-årige			62-årige			72-årige		
	Alene-boende	Samboende	Alle	Alene-boende	Samboende	Alle	Alene-boende	Samboende	Alle
Både børn og forældre	10	19	18	6	14	12	0	3	2
Kun børn	22	27	26	33	50	46	27	40	35
Kun (sviger)-forældre	18	23	22	9	9	9	1	1	1
Tilsammenprocent	50	69	66	48	73	67	28	44	38
Antal personer	218	1.353	1.571	201	724	925	278	472	750

4.4. Venner og bekendte - en vigtig del af det sociale netværk

Det sociale netværk omfatter også andre end familien. Tidligere forskning har vist, at venner, naboer og andre bekendte som regel udgør en væsentlig del af den sociale kontakt såvel blandt ældre som andre (Andersen & Appeldorn, 1995; Bille-Brahe, 1989).

Hvordan med vennekredsen blandt de kommende ældre? Hvor meget er de sammen med vennerne - og er der tegn på, at vennekredsen har mere betydning blandt nogle grupper af de kommende ældre frem for andre, fx set i forhold til familiesamvær?

Mens familien er en klart defineret størrelse, kan det være svært at give en klar definition af *venner og bekendte*. I Ældreforløbsdatabasen er det interviewpersonernes egen opfattelse, der er lagt til grund: Hvor ofte er de sammen med venner og bekendte?

Langt de fleste af de kommende ældre har nære venner, som man har kendt i mange år - ofte siden barndommen eller ungdommen. Kun 1 % af de 52- og 62-årige (og 3 % af de 72-årige) oplyser, at de ingen venner eller bekendte har. Op mod halvdelen af både 52-, 62- og 72-årige er sammen med venner og bekendte op til flere gange om ugen. Der er betydelig flere aleneboende (ca. 3/5) end samboende (ca. 2/5), der så hyppigt er sammen med venner. Mønstrene er ellers stort set ens for begge køn.

At være sammen med venner og bekendte en eller flere gange om måneden er mest almindeligt blandt de 52-årige (ca. 2/5), og forekommer generelt i næsten dobbelt så stort omfang blandt samboende som blandt aleneboende.

Når det gælder sjældent samvær med venner og bekendte adskiller de tre kohorter sig yderligere fra hinanden. Således er det ca. hver tiende af de 52-årige, som er sammen med venner mv., mindre end en gang om måneden eller aldrig, mod ca. hver syvende af de 62-årige og hver femte 72-årige. Selv om der er lidt flere samboende end aleneboende (og lidt flere mænd end kvinder), som sjældent eller aldrig er sammen med venner og bekendte, er disse forskelle ikke markante.

Det ser altså ud til, at størstedelen af de to kohorter kommende ældre regelmæssigt er sammen med vennekredsen - og at der især blandt aleneboende er mange, der hyppigt er sammen. Andelen, som sjældent eller aldrig ser venner og bekendte, er dog større blandt de 62-årige end blandt de 52-årige, og endnu større blandt de 72-årige. Disse forskelle hænger formentlig sammen med, at der med alderen sker en udtynding af vennekredsen. Eksempelvis oplyser næsten halvdelen af de 72-årige interviewede (mod hver tredje af de 62-årige og hver fjerde af de 52-årige), at de inden for

de sidste fem år har mistet mindst en nær ven. Der er således 3/5 af de 72-årige, som stadig har nogle venner tilbage fra deres ungdom, mod 2/3 af de 62-årige og 7/10 af de 52-årige. I øvrigt kan tilføjes, at det kun er hver anden 72-årig, som oplyser at have fået *nye* venner eller bekendte inden for de sidste 5 år, mod ca. 2/3 af de kommende ældre. Til gengæld er der tilsyneladende ingen forskelle med hensyn til *nabokontakt*: Uanset alder er det kun hver tiende, der oplyser, at de ingen kontakt har med naboer: Halvdelen er ligefrem gode venner med naboer og kommer en del sammen med dem.

Venner og bekendte, herunder naboer, betyder en hel del i billedet af de kommende og de nuværende ældres sociale samvær, uanset familie- eller husstandstype, men så længe man er samboende, er der også i hjemmet nogen at tale med. For de aleneboende stiller sagen sig anderledes - venner og bekendte kan være de eneste, man kan drøfte dagligdagens begivenheder og problemer med. Derfor er det næppe overraskende, at flere af de aleneboende end af de samboende er sammen med venner og bekendte mindst en gang om ugen.

At venner, naboer og andre bekendte har en stærkere placering i de ældres sociale netværk, når de bor alene, understøttes yderligere af tallene i *tabel 4.4*, hvor samvær med familien og med venner m.v. sammenstilles. Her viser det sig, at aleneboende, som er sammen med familien mindre end en gang om måneden (eller som intet samvær med familien har), har tendens til at være regelmæssigt sammen med venner og bekendte. Det mest iøjnefaldende er imidlertid, at der er så store andele af såvel de kommende som af de nuværende ældre i de tre aldre, som er regelmæssigt sammen både med familie og med venner og bekendte, samt at der er ganske få (selv blandt de 72-årige aleneboende), der forholdsvis sjældent (eller aldrig) er sammen med disse. Der er i øvrigt ingen betydelige kønsmæssige forskelle i de samlede samværs mønstre inden for eller mellem alderskohorterne.

Tabel 4.4.

Samvær med familie og med venner og bekendte blandt alene- og samboende 52-, 62- og 72-årige i 1997. Procent.

	52-årige		62-årige		72-årige	
	Alene-boende	Samboende	Alene-boende	Samboende	Alene-boende	Samboende
Regelmæssigt samvær med venner og familie ¹⁾	79	86	79	82	74	71
Regelmæssigt samvær med venner, mindre med familie	11	2	7	2	6	5
Mindre regelmæssigt ²⁾ samvær med venner, regelmæssigt med familie	8	11	11	15	16	21
Mindre regelmæssigt samvær med venner og familie	2	1	3	1	4	3
I alt	100	100	100	100	100	100
Antal personer	218	1.353	201	724	278	472

1) En eller flere gange om ugen/måned.

2) Mindre end én gang om måneden eller intet samvær.

4.5. Fungerer det sociale netværk?

Vi har set, at langt størstedelen af såvel de kommende ældre (de 52- og 62-årige) som af de nuværende ældre i 72-årsalderen har et socialt netværk af familie og/eller venner og bekendte. Når det drejer sig om det samlede billede af samvær i det sociale netværk, ser det endvidere ud til, at det for de allerfleste fungerer godt. Det er således en begrænset minoritet af såvel de kommende som de nuværende ældre, som kan betragtes som socialt isoleret. I dette perspektiv ser det "sortest" ud for de interviewede 72-årige, som bor alene, hvoraf 4 % ser familiemedlemmer og/eller venner og bekendte mindre end én gang om måneden. Dermed er dog ikke

sagt, at der ikke på andre måder holdes indbyrdes kontakt, og at der til tider er nogen, de kan tale med om personlige problemer.

Direkte spurgt viser det sig også, at mere end 9/10 af de 52-, 62- og 72-årige har *nogen, de kan gå til*, hvis de står med problemer eller vanskeligheder. Blandt de kommende ældre er det først og fremmest partneren, der må holde for, dernæst venner, børn og anden familie - dog næsten aldrig forældrene. Blandt de 72-årige er det, foruden evt. partner, oftest børnene, man vil henvende sig til og i mindre grad venner og anden familie - eller nogen uden for familie- eller vennekredsen, fx en læge eller præst.

Det er også de allerfleste, som oplyser, at de *aldrig eller sjældent er ufrivilligt alene*. Ganske få (3-4 %) af de 52- og 62-årige oplever "ofte" denne tilstand, mens hver niende oplever det "af-og til". Der er lidt flere af de 72-årige (og specielt kvinder), som ofte eller til tider oplever at være ufrivilligt alene.

At der findes mindre grupper af såvel kommende som nuværende ældre, som har et svagt socialt netværk, eller som ofte eller til tider oplever, at de er ufrivilligt alene, er ikke ensbetydende med, at det sociale netværk ikke fungerer, eller at familie, venner og bekendte ikke er et beredskab til (evt. gensidig) hjælp og støtte.

Som vi har set, er de kommende ældres praktiske hjælp og bistand til egne familiemedlemmer ret udbredt, og dennes bredde og karakter varierer meget fra den ene kohorte til den anden: Den er i høj grad afhængig af, hvilke familiemedlemmer indsatsen rettes mod - og er dermed samtidig betinget af, hvilken fase i livet (især fase i familielivet) de kommende ældre befinder sig i.

Hvorvidt der ydes hjælp og bistand - ikke alene i familiesammenhæng, men også i forhold til vennekredsen, belyses i *tabel 4.5*. Tabellen bygger på besvarelser på to generelle spørgsmål i undersøgelsen fra 1997: "Sker det, at De hjælper familien, venner eller naboer med et eller andet?" og "Sker det, at De selv får hjælp fra familien, venner eller naboer med et eller andet?"

Tabel 4.5.

Gensidig hjælp i forhold til familie, venner og naboer. Særskilt for 52-, 62- og 72-årige mænd og kvinder i 1997. Procent.

	52-årige		62-årige		72-årige	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Gensidig hjælp	87	86	76	72	60	52
Kun hjælp til andre	7	8	9	15	13	13
Kun hjælp fra andre	3	3	5	4	12	18
Ingen hjælp	4	4	10	9	15	17
I alt	101	101	100	100	100	100
Antal personer	791	780	547	539	442	483

Spørgsmålet lød: "Sker det, at De hjælper familie, venner eller naboer med et eller andet?", samt "Sker det, at De selv får hjælp fra familie, venner eller naboer med et eller andet?"

Ud fra besvarelsene ser det ud til, at *gensidig* hjælp forekommer hyppigst mellem de 52-årige og deres familie og vennekrede - og forekommer i mindre grad blandt de 72-årige. Ganske vist er der lidt større andel af de 72-årige (og 62-årige) end af de 52-årige, som oplyser, at de ensidigt yder hjælp til andre i det sociale netværk, men til forskel fra de kommende ældre er der mindst lige så mange af de 72-årige, som oplyser, at de modtager hjælp, som der er, der hjælper. Desuden er det blandt de 72-årige, at der findes flest, der oplyser, at de hverken giver eller modtager hjælp fra familie, venner eller naboer.

De mulige forklaringer på forskelle i hjælpemønstre mellem kohorterne kan naturligvis være mange og bliver ikke forsøgt uddybet her. Det skal bare konstateres, at besvarelsene ikke giver grundlag for at tro, at de kommende ældre er (eller ville være) mindre disponeret for at *yde* hjælp til andre i det sociale netværk end de nuværende ældre, for så vidt der forekommer et behov for

hjælp eller bistand, at man bliver spurgt, og/eller at man er i stand til at yde det.

I denne sammenhæng er besvarelserne på et spørgsmål om, hvorvidt de interviewede selv inden for den sidste måned havde *fået* hjælp fra deres børn, anden familie eller venner og bekendte, også relevante. Her findes ingen betydelige forskelle mellem de 52- og 62-årige: Omtrent hver fjerde har fået hjælp - fortrinsvis til vedligeholdelse af bolig og have, rengøring, vask, indkøb eller madlavning. De 72-årige har fået denne slags hjælp i et lige så stort omfang, men yderligere ca. hver tiende har også fået andre typer bistand. Eksempelvis ved at få ordnet pengesager eller ved henvendelse til offentlige myndigheder, at komme til undersøgelse, behandling o.l., eller at komme udendørs, på besøg eller til fritidsaktiviteter.

4.6. Kan det forventes at det sociale netværk (fortsat) vil være et beredskab til hjælp/støtte?

Det er ubestrideligt ægtefællen/samleveren og dernæst børnene, der for det store flertal af de kommende og nuværende ældre er de vigtigste personer i det sociale netværk. For mindretallet (fortrinsvis aleneboende uden børn) er det anden familie, venner og bekendte, der har mest betydning.

Kendetegnet for de resultater, som er blevet præsenteret, er, at der ingen tydelige tegn er på, at der blandt de kommende ældre, set fx i forhold til de nuværende ældre på 72 år, skulle være øget tendens til opløsning af familiebåndene.

Ganske vist er der flere af de 52-årige end af de 62-årige, som er separerede eller fraskilte - en forskel som sandsynligvis vil øges i årene fremover. Men det er knap halvdelen af de fraskilte og separerede - og i øvrigt også enker(enkemænd) - i disse kohorter, som bor alene: Den anden halvdel bor sammen med egne børn, en (ny) partner eller er på anden måde samboende, hvoraf en del sandsynligvis senere vil gifte sig påny. På denne måde kan der siges at være tendens til, at opløste ægteskaber omdannes i nye familieformer.

Det er ikke belyst, hvilken ægteskabelig status de 72-årige havde, da de var i 62- eller 52-årsalderen, men øjensynlig er der betydelig færre separerede eller fraskilte blandt nutidens 72-årige end blandt de kommende ældre. Dette svarer også til forventningerne, udviklingen i skilsmissehyppigheden taget i betragtning. I øvrigt er der betydelig flere i denne aldersgruppe end blandt kommende ældre, som har mistet deres ægtefælle og bor alene som enker (enkmænd).

Set i et fremtidsperspektiv på 10-13 år, er det naturligvis svært at vurdere, om de kommende ældre til den tid i et lige så stort omfang som nutidens 72-årige ville være "aleneboende". Udviklingen i skilsmissehyppigheden og en fortsat tendens til, at man ikke bor sammen med børn eller anden nær familie, tyder på, at det kunne være tilfældet. At det er blevet mere almindeligt at etablere nye partnerskaber efter en skilsmisse eller tab af samleveren, og at levealderen (især blandt mændene) har været stigende, trækker lidt i modsat retning.

Uanset ægteskabelig status og om man er alene- eller samboende, er det de færreste af de 52-, 62- og 72-årige, som ikke jævnlig er i kontakt med eller sammen med en eller flere i familien. Forskelle mellem de tre alderskohorter med hensyn til, hvem man er sammen med i familien og hvor hyppigt, er i væsentlig grad betinget af livsfase-faktorer, idet der med stigende alder sker tab af nogle familiemedlemmer - først og fremmest fra forældregenerationen - og dernæst partneren. For det store flertal af de kommende ældre med egne børn gælder, at tæt kontakt og samvær fastholdes.

Har man ikke børn (eller ser børnene sjældent), er det mest sandsynligt, at man jævnligt er sammen med andre i familien. Når det drejer sig om opløsning af familiebånd i form af manglende familiekontakt og -samvær, er der altså tale om en meget begrænset andel af de kommende ældre: Det er knap hver tyvende af de 52- og 62-årige, som ingen børn eller familie har - eller som sjældent er i kontakt med disse. Blandt de nuværende 72-årige er andelen omtrent det dobbelte. De kommende og nuværende ældre med

ringe eller ingen kontakt/samvær med familien findes hyppigere blandt alene- end samboende, og lidt hyppigere blandt mænd end kvinder.

Set i disse perspektiver tyder resultaterne på, at nutidens 52- og 62-åriges kontakt- og samværsforhold med deres børn(børnebørn) og anden familie omkring år 2010 tilnærmelsesvis ville være som nutidens ældre: Der er ikke noget, som tyder på, at andelen af de kommende ældre med et svagt familiært netværk i år 2010 vil være større end blandt nutidens ældre omkring 72 år.

Dette gælder også kontakt og samvær med andre i det sociale netværk - venner og bekendte. Nuværende materiale understøtter resultater fra tidligere undersøgelser af ældre, som viser vennekredsens betydning i det samlede billede af socialt samvær, ikke mindst når det drejer sig om alene- eller samboende, der har sjælden eller ingen kontakt/samvær med familiemedlemmer. Der findes ingen indikation på, at venner og bekendte vil få mindre betydning fremover for de kommende ældre.

Det sociale netværk er naturligvis en væsentlig kilde til praktiske handlinger i form af (evt. gensidig) bistand og støtte. Ved handlinger giver man tydeligt til kende, at man vil opretholde de indbyrdes relationer. Det ser ikke ud til, at de kommende ældre er mindre tilbøjelige end tidligere til at stille sig til rådighed, når forældregenerationen eller børnene har brug for hjælp.

Hvorvidt man hjælper, med hvad og til hvem afhænger i høj grad af, hvilken livsfase man befinder sig i. Eksempelvis om der stadig er nogen tilbage fra forældregenerationen, om evt. børn er flyttet hjemmefra, om der er et eller flere børnebørn, som skal passes en gang imellem, og om man er alene- eller samboende. Hjælp og støtte i familiesammenhæng blandt de kommende ældre går fortrinsvis i retning af hjælp fra forældre til børn. Men forældre får også hjælp fra deres børn: Mere end halvdelen af de kommende ældre yder hjælp eller bistand til (sviger-)forældrene en eller flere gange inden for en måned.

Når det drejer sig om (gensidig) hjælp og bistand i det bredere sociale netværk af familie, venner og bekendte, ses heller ingen tegn på, at dette har mindre betydning end tidligere. Gensidighed i hjælp og bistand er karakteristisk for et stort flertal af de 52- og 62-årige. De nuværende ældre på 72 år hjælper andre og modtager hjælp i betydelig mindre omfang. Karakteristisk for de 72-årige er, at de sjældent har forældre at se til, små børnebørn med et behov for hjælp - og de har endnu ikke så dårligt helbred, at de selv behøver hjælp. Det mindretal af de 72-årige, som hverken hjælper eller modtager hjælp, er dog betydelig større end blandt de kommende ældre.

Herudover må tages i betragtning, at der på grund af problemer med helbred og/eller førlighed, er lidt færre af de 72-årige end af de kommende ældre, der er i stand til at yde visse former for hjælp til andre. Således er de 72-årige, som har helbredsproblemer, overrepræsenterede blandt dem i aldersgruppen, som ensidigt får hjælp fra familie, venner og bekendte.

Ved praktisk hjælp og bistand bekræftes samhørigheden eller integrationen i det sociale netværk af familie, venner, naboer og andre bekendte. Men det er langt fra den eneste måde, at samhørighed bekræftes på. Den gensidige personlige støtte i form af dagligt samvær, regelmæssigt socialt samvær og samtale kan være lige så væsentlig. Som det er fremgået ovenfor, er den form for kontakt betydelig mere almindelig blandt såvel de kommende som de nuværende ældre end hjælp og bistand.

4.7. Fremtidsperspektivet

Umiddelbart er der ingen grund til at tro, at de kommende ældres sociale netværksforhold fremover (i år 2010) vil være væsentlig anderledes end nutidens ældres. Alt andet lige ser både familien og vennekredsen fortsat ud til at skulle spille mindst lige så stor en rolle som støtteberedskab som hidtil for langt de fleste.

Samtidig kan det være vanskeligt at forestille sig hvilke samfundsendringer, der inden for en forholdsvis overskuelig periode på

10-13 år kunne ændre billedet af de kommende ældres sociale netværk til den tid.

En fortsat tendens til tilbagetrækning fra arbejdet omkring de 60 år blandt samtlige erhvervsgrupper vil dog medføre, at voksende andele af de kommende ældre vil kunne se frem til tilværelsen som "ikke-erhvervsaktiv" eller "pensionist" som en periode, der vil udfylde en betydelig del af deres levetid. Sandsynligvis vil størstedelen af de kommende ældre, efter deres (tidlige) arbejdsophør, rent faktisk anvende mere tid og flere af deres øvrige ressourcer til deres sociale netværk, end deres jævnaldrende (eller ældre kohorter) der forblev erhvervsaktive længere. Der findes også en svag tendens til, at ikke-erhvervsaktive 62-årige *er* mere aktive i det sociale netværk (større andel som regelmæssigt er sammen med, og som yder hjælp og bistand til familie, venner og bekendte), end 62-årige erhvervsaktive. Det at kunne trække sig tidligt tilbage fra arbejdet har altså potentielle gevinster for vedkommendes sociale netværk.

Hvis den tidlige tilbagetrækningstendens vendes, eksempelvis pga. forbedringer i beskæftigelsesvilkår for ældre medarbejdere eller stramninger i reglerne for efterlønsordningen, således at flere af de kommende ældre forbliver i arbejdet længere, end de p.t. foretrækker, ville ovennævnte potentielle "gevinster" for det sociale netværk sandsynligvis mindskes. Til gengæld ville en del af det sociale netværk tilknyttet arbejdspladsen formentlig kunne oprettholdes længere.

På sigt kan visse kohorteforskelle mellem de 52- og 62-årige få en del betydning for de sociale netværksmønstre, også set i forhold til de nuværende ældre. Eksempelvis i antal børn. Der er betydelig flere 62-årige end 52-årige, som har mindst 3 børn. For dem med flere børn er hyppigheden af kontakt og samvær, fx pr. uge, som regel større. Det kunne tyde på, at fortrinsvis flere af de 62-årige end af de yngre kommende ældre vil opleve hyppigt samvær. Og forskelle i hvor mange børn som skal hjælpes/kan hjælpe til.

Med i kohorteforskellene er også de uddannelses- og stillingsmæssige forskelle. Analyserne i denne undersøgelse viser, at disse forskelle ikke slår igennem m.h.t. hyppigheden af kontakt, samvær og bistand, eller m.h.t. hvorvidt man (evt. gensidigt) hjælper hinanden. Men måske har forskellene betydning (eller vil senere vise sig at få betydning) for, *hvorledes* man holder kontakt og er sammen, og/eller hvorledes man yder støtte til hinanden i det sociale netværk. Eksempelvis har nutidens 52-årige i større omfang end ældre kohorter en længere erhvervsuddannelse bag sig og har (haft) funktionærstatus på højere eller mellemedelsniveau. Samtidig er der forholdsvis flere af de 52-årige end af de 62-årige, som har været (er) ansat i det offentlige, ligesom det må forventes, at de yngre kommende ældre er mere fortrolige med informationsteknologien. Disse typer "ballast" kan vise sig at få betydning for, hvorledes nutidens 52-åriges sociale netværksaktivitet fungerer om 10-13 år.

Boligforhold

I dette kapitel vil de kommende ældres boligsituation, som den aktuelt er, samt hvordan den forventes at blive, først og fremmest størrelsesmæssigt, i henholdsvis første og anden halvdel af næste årti, blive sat i fokus. Hertil vil en (kort) vurdering omkring deres boligsituation endnu længere ude i fremtiden blive foretaget. Kommende ældre repræsenteres i dette kapitel ved kohorterne 1935 og 1945, dvs. de 52 og 62-årige.

I den erhvervsaktive livsfase bor de fleste i en relativt stor bolig. Når boligbehovene ændrer sig, fx som følge af at børnene flytter hjemmefra, og otiumstilværelsen nærmer sig, reagerer nogle ved at flytte til en mere "passende" bolig.

Set i lyset af de kommende ældres aktuelle boligsituation rejser spørgsmålet: Vil unge ældre inden for de nærmeste 10-25 år bebo større boliger, der måske samtidig er mindre egnede for ældre, end dagens (unge) ældre (dvs. personer der i 1997 var henholdsvis ca. 67-79 år og over 79 år gamle) for nuværende gør, og vil behovet for offentlig hjælp af denne grund blive relativt større, end det aktuelt er for de nuværende unge ældre ?

Som grundlag for vurderingen af flytningernes omfang og karakter inden for de næste 10 år bruges de adspurgte personers egne *overvejelser* om samme, for så vidt angår flytninger inden for den nærmeste femårsperiode. Hvad angår den anden halvdel af 10-årsperioden anlægges en tværsnitsbetragtning, således at flytteovervejelser i perioden 1997-2002 blandt *samtlig*e kohorter der har deltaget i denne undersøgelse, dvs. kohorterne 1920, 1925, 1930, 1935, 1940 og 1945, lægges til grund for flytteforventningerne i perioden 2003-2007. Således danner den viden, vi har omkring (unge) ældres aktuelle situation, basis for fremskrivning af de kommende ældres situation, givet kohorternes forskellige udgangspunkter.

5.1. Et historisk tilbageblik

Hovedparten af forældrene til vore dages 62-årige boede igennem deres barndom og opvækst under kummerlige forhold. Boligerne i byerne var overbefolkede (dvs. der var flere end to personer pr. værelse i boligen) og beliggende i kvarterer uden lys og luft. På landet var boligstandard ikke bedre. Situationen bedredes dog markant gennem 30'erne, og de nuværende 60-70-årige blev opfostret under væsentligt bedre boligmæssige vilkår end dem, der havde været tidligere generationer til del. Da disse 60-70-årige voksede op og skulle forlade hjemmet, var situationen i mellemtiden ændret mærkbart. Inden 2. verdenskrig var der i Danmark en boligreserve på 16.000 tomme lejligheder. Krigen satte imidlertid en foreløbig stopper for boligbyggeriet, hvilket var medvirkende til den udbredte boligmangel mellem 1945 og 1955. Det betød igen for de unge, der stod overfor at stifte hjem, at det var overordentligt vanskeligt at finde egnede boliger. Fra midten af 50'erne lettedes situationen dog, og boligbyggeriet havde et betydeligt omfang frem til 70'erne. (Bille-Brahe, 1989).

Med baggrund i 60'ernes økonomiske opsving, og ansporet af tidens skattefradragsregler blev drømmen om eget hus i denne tid opnåelig for langt bredere dele af befolkningen, heriblandt de nuværende 62-årige. Mange af disse, hvoraf en del var nye to-indkomst husstande, blev aftagere af de mange nye parcelhuse, der skød op i disse år. (Christoffersen, Husted & Rasmussen, 1994).

Med ejerboligloven (Lov om ejerlejligheder) af 1966 blev en væsentlig del af den eksisterende lejeboligmasse konverteret til ejerboliger. Som konsekvens heraf måtte de nyetablerede husstande, dvs. blandt andre de nuværende (1997) 52-årige i højere grad end kohorter, der havde etableret egen husstand tidligere, købe en bolig. Ikke mindst var det de nyudstykkede ejerlejligheder fra de ældre dele af boligmassen, som datidens nyetablerede husstande anskaffede sig, og med disse som springbræt erhvervedes sidenhen større ejerboliger, typisk parcelhuse. (Bille-Brahe, 1989).

Den danske boligmasse udgjorde i 1970 1,8 mio. enheder, fordelt med 47 % på ejerboligmarkedet og 53 % på lejerområdet. Befolkningsstørrelsen var 4.948.000, hvilket vil sige, at den gennemsnitlige husstandsstørrelse var 2,7. Det gennemsnitlige antal værelser pr. bolig var 3,6 (ikke medregnet køkken, toilet, kælder-rum etc.). Beboelsestætheden (antal personer pr. værelse) var således 0,76. 27 år senere, i 1997, var antallet af boliger steget til 2.447.000 fordelt med 52,2 % på ejermarkedet og 45,2 % på lejermarkedet. I 2,6 % af tilfældene var det ikke oplyst, om boligen blev benyttet af ejeren eller var udlejet. Befolkningens størrelse var 5.275.000, hvilket giver en gennemsnitlig husstandsstørrelse på 2,2.

Det gennemsnitlige antal værelser pr. bolig i 1997 var steget en smule til 3,7, og da der samtidig var tale om en markant nedgang i den gennemsnitlige husstandsstørrelse, var antal personer pr. værelse reduceret til 0,59.

Den mellemliggende periode har således budt på en stigning i antallet af boliger på knap 36 %, medens befolkningen kun er steget 6 ½ %.

5.2. Boligforbrug

Når pr. capita indkomsten stiger over en bred basis, vil der forekomme en stigning i forbruget af normale goder, herunder boliger, målt i absolutte tal.

Det er mere usikkert, hvordan det *relative boligforbrug* vil udvikle sig. Erfaringsmæssigt vides dog, at boligbenyttelse udgjorde godt 13 % af det private konsum i 1970 mod 20 % i 1997. Der må dog tages visse forbehold over for en sådan sammenligning. Der kan nemlig ikke alene være tale om ændringer i både befolkningens og boligmassens størrelse og sammensætning samt i de institutionelle forhold, eksempelvis skattelovgivning, regler for huslejfastsættelse eller ordninger omkring huslejetilskud (fx bolig-ydelse og boligsikring), men også i selve boligudgiften, dvs. prisen på boligbenyttelse sat i relation til priserne på øvrige forbrugsgoder.

Typiske faktorer der ses på, når den *nuværende* bolig bedømmes, samt ønsker og krav til den *fremtidige* bolig tager form, er husleje/pris, boligstørrelse, beliggenhed, moderniseringsgrad, adgangsf forhold m.v., samt spørgsmålet om en eventuel ny bolig skal købes eller lejes. Det må antages, at vore behov, såvel de subjektive som de objektive, bestemmer, med hvilken vægt de forskellige faktorer skal indgå i vurderingen, det gælder fx, hvor store husstande vi bor i, hvor i landet vi arbejder, boligens eventuelle funktion som statussymbol samt vore *forventninger* om fremtidige behov. Økonomisk formåen er af basal betydning for opfyldelsen af disse behov, hvorfor huslejen (her forstået som direkte ydelse på lejet bolig, eller afbetalinger på prioritetslån samt driftsomkostninger m.v. for så vidt angår ejerboliger) bliver et afgørende rotationspunkt.

Det relative udbud af boliger, samt hele strukturen på ejer/lejer boligmarkedet udgør prissystemets anden part. Størrelsen af boligmassen, samt de institutionelle forhold er derfor af største betydning for, hvorledes befolkningen fordeler sig i boligmassen.

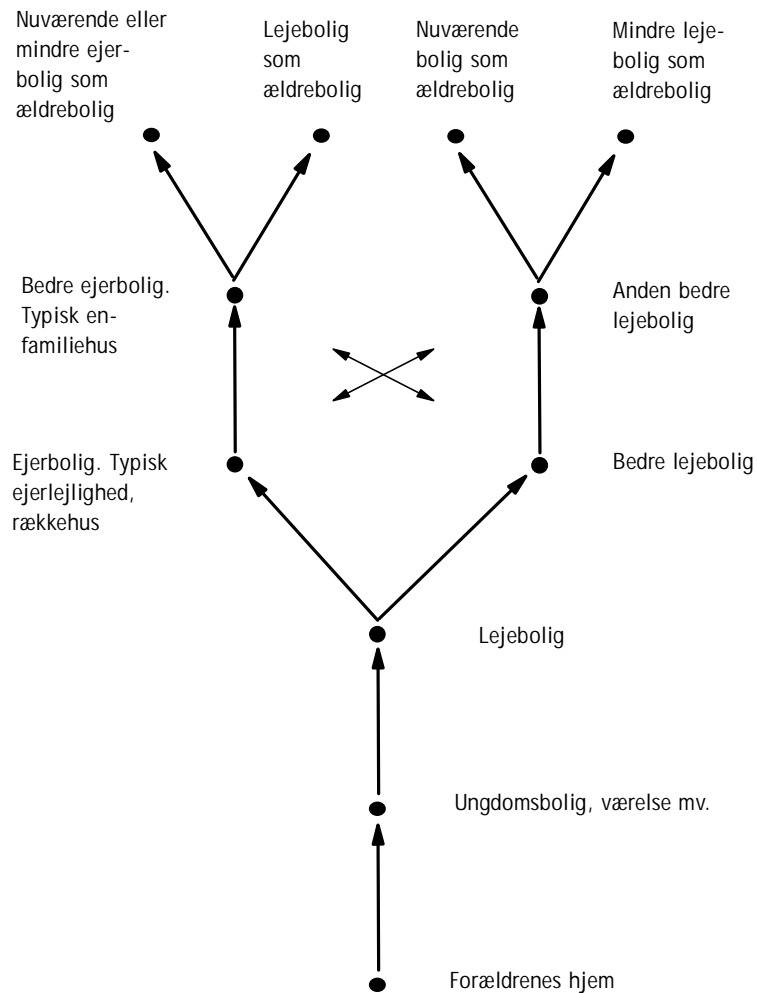
Set i et inter-generationelt perspektiv er det desuden af betydning, hvorledes husstande reagerer på ændringer i de objektive behov for boliger, hvor tilpasningstræghed i nedadgående retning kan bevirke, at der potentielt kan opstå mismatch mellem kohorternes forbrug af og efterspørgsel på boliger (Christoffersen et al., 1994).

5.3. Boligkarrieren

Der er tidligere gjort overvejelser over, hvorvidt der på tværs af generationer skulle eksistere visse, mere eller mindre konstante, overordnede flyttemønstre. Figur 5.1 viser Clemmensen, Boll Hansen & Jacobsens "deal-model", der illustrerer typiske oprykningforløb på boligmarkedet.

Den enkelte begynder oprykningen med flytningen fra forældrenes hjem, typisk til en lejebolig. Indtil 30-årsalderen vil en lejebolig være det almindelige, hvorefter der normalt foretages et valg mellem fremover at blive i lejesektoren og herefter rykke op ved

Figur 5.1.
Oprykning på boligmarkedet over livsforløbet

Kilde: Clemmensen, Boll Hansen & Jacobsen (1989)

hjælp af de anciennitetsregler, der gælder på lejeområdet, først og fremmest i den almennyttige sektor, eller køb af en ejerbolig og eventuelt avancere herfra. Valget der træffes mellem disse to muligheder vil oftest være definitivt. (Clemmensen et al., 1989). De

drivende kræfter bag denne oprykning er primært økonomi og behov, med ansporing af de muligheder der åbner sig på baggrund af den forløbne boligkarriere: primært anciennitet i lejesektoren og opsparring i mursten i ejersektoren.

Modellen er en "idealbeskrivelse", og Clemmensen, Boll Hansen & Jacobsen fremhæver, at dens "forudsætninger ikke fuldt ud kan holde på et marked for boliger", idet fx sociale og økonomiske kriser, som den enkelte husstand måtte komme ud for, kan sætte flytteprocesser i gang, som modellen ikke fuldt ud beskriver.

I øvrigt kan *kulturelle mønstre*, ved siden af behov og økonomiske variable, *forklare variationen i den intensitet, hvormed den enkelte husstand søger oprykning* (Clemmensen et al., 1989). Det kan herunder tænkes, at *ændringer i kulturelle mønstre* kan medføre (*temporære*) *brud på modellen*. For eksempel kan en realisering af drømmen om "det lille hus på landet" muliggjort af en større brug af distance-arbejde, dvs. løn-arbejde på bopælen, tænkes at foranledige en sivning fra (byernes) lejesektor.

De kommende ældre, dvs. blandt andre de 52- og 62-årige, har været på boligmarkedet i mere end henholdsvis 30 og 40 år. De skulle med andre ord være rykket op i de bedre boliger. Det følgende afsnit beskriver deres aktuelle boligsituation.

5.4. Hvordan bor de kommende ældre?

5.4.1. Kvarteret

Nogle synger med på "Jeg en gård mig bygge vil", andre foretrækker "Jeg vil bo på Vesterbro". Skal det være parcelhuskvarter eller et hus på landet. Måske vil man bo i byen? Sådan er vi så forskellige. Eller er vi? Der er naturligvis forskel, men den er ikke helt tilfældig fra person til person. Noget tyder på, at økonomi og (arten af) tilknytning til arbejdsmarkedet *samt i høj grad forventninger om samme* har en væsentlig indflydelse på, med hvor stor effekt de objektive behov (fx de livsfase/husstandsmæssigt baserede behov) slår igennem på boligforbruget.

5.4.1.1. Stilling (det meste af livet)

De ikke-faglærte er klart overrepræsenterede i kvarterer præget helt eller delvist af etagebyggeri. De fleste selvstændige, hvoraf mange er landmænd, bor, ikke overaskende, på landet, og funktionærerne bor fortrinsvis i parcelhuskvarterer. Alt efter typen af kvarteret, foregår flytninger, *inden for* eller *fra* kvarteret, med forskellig intensitet. På landet og i parcelhuskvarterer bor man gennemgående længere tid i samme bolig, medens op mod halvdelen af dem, der bor i etagebyggeri, har boet i den nuværende bolig under 4 år. Dette kan naturligvis være udtryk for, at etagebyggeriet er domineret af udlejningsboliger, hvor anciennitetsreglerne medfører hyppigere flytninger (evt. inden for samme bebyggelse), end tilfældet er for ejerbolig-husstande.

5.4.1.2. Tilknytning til arbejdsmarkedet

For de *52-årige* er det af stor betydning for, hvilket kvarter man bor i, om man bor i en husstand, hvor mindst én person er tilknyttet arbejdsmarkedet. Blot en fjerdedel af de husstande der ikke har tilknytning til arbejdsmarkedet, bor i parcelhuskvarterer, medens næsten 3/5 af de husstande, der har tilknytning til arbejdsmarkedet, bor i disse kvarterer. Det skyldes en række forhold: For det første er der en relativt lille gruppe (3,5 %) af parhusstande, hvor den ene part er 52 år, og hvor begge parter har trukket sig tilbage. De har gennemgående haft det (økonomisk) sværere gennem livet og har haft væsentligt vanskeligere ved at erhverve eller fastholde en ejerbolig (som parcelhuskvarterer jo stort set består af). Disse husstande bidrager dog ikke med hovedparten af forklaringen på kvartertypen, man bor i. Det gør derimod *de enlige, der har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet* (eller aldrig rigtigt har været på arbejdsmarkedet), idet næsten 3/5 af disse 1-personshusstande er bosat i kvarterer helt eller delvist domineret af etagebyggeri, medens blot en fjerdedel bor i parcelhuskvarterer. Forklaringen på dette forhold er formentlig også, som i tilfældet med par-husstandene, i høj grad et spørgsmål om økonomi. Det må i øvrigt formodes, at enliges boligpræferencer, generelt, er mere beskedne, eftersom deres behov, objektivt set, er mindre. Derfor må det antages, at enlige, oftere end samboende,

retter prioriteten mod relativt små boliger, der gennemgående er at finde som lejligheder i etagebyggeri. Overordnet set, er det for husstande med to eller flere personer i højere grad et spørgsmål om, at man *ikke* bor i deciderede bykvarterer. Næsten 3/5 af parhusstandene bor i parcelhuskvarterer og 1/5 i kvarterer med etagebyggeri.

Når husstandens aktuelle arbejdsmarkedstilknytning derimod ikke spiller en større rolle i forklaringen af, hvordan *de 62-årige* fordeles sig på kvarter-typer, hænger det sammen med, at tilbagetrukne fra denne aldersgruppe har lagt et arbejdsliv bag sig, der *gennemsnitligt* er væsentligt længere, end de tilbagetrukne 52-åriges. De har tidligere i deres liv haft mulighed for at anskaffe sig en ejerbolig, ofte parcelhus, og siden hen *været i stand til at betale boliglåne ned*. Som for de 52-årige er der dog også blandt de 62-årige signifikant færre enlige end par, der bor i parcelhuskvarterer.

5.5. Boligens ejerform

Det, der betyder noget for variationen i ejerforholdene, er den stilling, man har bestridt det meste af livet, det er husstandens størrelse, og det er husstandens tilknytning til arbejdsmarkedet. Med andre ord: *Ejerforholdet, til den bolig man bor i, er i høj grad livsfasebetinget.*

Desuden er det ved tidligere undersøgelser blevet påvist, at ejerformen kan være generationsbestemt, idet ejerandelene gennemgående har været stigende, kohorte for kohorte, for given alder (Christensen et al., 1987). Ejerandelen blandt de 52-årige er dog ikke markant højere end blandt de 62-årige, og tages der endvidere hensyn til de forskellige livsfaser, som de fleste personer blandt de to kohorter befinder sig i, reduceres forskellen yderligere. Der eksisterer med andre ord ikke generationsbetingede ejerforhold til boligen, men livsfasebetingede forhold. Forklaringen på, at der ikke kan spores nogen "generationseffekt", er formentlig, at aldersforskellen mellem de to kohorter ikke er særlig stor, set i denne sammenhæng.

Tabel 5.1.

Kommende ældres ejerforhold til bolig efter stilling det meste det af livet. Procent.

<i>Stilling meste af livet:</i>	62-årige		52-årige	
	Antal	Heraf ejere i %	Antal	Heraf ejere i %
Selvstændig (inkl. med-hjælpende hustru)	170	90	208	87
Faglært arbejder	93	78	184	82
Ikke-faglært arbejder	175	65	226	69
Funktionær	386	77	870	81
Uden for erhverv	85	75	65	65
Antal/vejset gennemsnit	909	77	1.553	80

5.5.1. Stilling (det meste af livet)

Det ses i tabel 5.1, og det gælder for begge kohorterne, 1935 og 1945, at de selvstændige er klart overrepræsenterede blandt ejerne. De ikke-faglærte er lige så klart underrepræsenterede. Tilsvarende er disse grupper henholdsvis over/underrepræsenterede i lejesektoren. Funktionærerne og de faglærte arbejdere fordeler sig i ejer- og lejerboliger proportionalt med den for kohorten overordnede fordeling på ejer/lejer boliger, hvilket selvsagt ikke nødvendigvis betyder, at der er en stor grad af ensartethed mellem disse to gruppers boliger; fx er boligudgiften, hvad enten der er tale om ejere eller lejere, markant højere blandt funktionærerne. Samtidig er der ikke signifikant forskel på gruppernes boligstørrelser, hvilket tyder på, at funktionærerne bor i boliger af bedre kvalitet.

I 1987 blev der i EGV Fondens Fremtidsstudie ikke fundet en tilsvarende markant ulige fordeling af lejerboligerne mellem erhvervsgrupperne, for så vidt angik de daværende 40-44-årige. Der var dog en tendens til, at der blandt de daværende 50-54-årige (faglærte) arbejdere var færre ejere (Bille Brahe, 1989).

5.5.2. Husstandens tilknytning til arbejdsmarkedet

For både de 62-årige og for de 52-årige er det af betydning for ejerforholdene, om husstanden tæller erhvervsaktive medlemmer eller ej. De to kohorter byder dog på hver sin forklaring.

For de 52-årige udgør de enlige knap en syvendedel af husstandene. Det må antages, at der er en tendens til, at disse mennesker falder på den "forkerte side" af kreditrationeringen og med andre ord vil være ude af stand til at erhverve sig en ejerbolig. Det formodes at gælde i særdeleshed for de enlige 52-årige, der har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet, men dermed være ikke sagt, at de tilbagetrukne par blandt de 52-årige skulle have afgørende bedre kreditværdighed.

Blandt de 62-årige er der en vis del, der tidligere har ejet egen bolig, men som led i tilværelsen som ikke erhvervsaktiv er flyttet til en lejebolig. Årsagen til dette boligskift kan i nogle tilfælde naturligvis også være økonomisk begrundet, men karakteren af denne er af en anden art, end den almindeligvis er for de tilbagetrukne 52-årige, idet de tilbagetrukne 62-årige, der har afhændet ejerbolig, evt. i forbindelse med tilbagetrækningen fra arbejdsmarkedet, formentlig i mange tilfælde har haft økonomisk mulighed for at blive boende i ejerboligen, men har *valgt* at disponere anderledes.

5.6. Boligudgift

Tabel 5.2 viser, hvor store huslejer de to kohorter betaler, opdelt mellem ejere og lejere. Bruttoboligudgiften, (hvor der i ejerboliger hverken medregnes ejendomsskatter eller lejeværdi¹⁾ af egen bolig), der betales er gennemsnitligt knap kr. 3.800 pr. måned. Boligejere betaler gennemsnitligt mere end lejerne, for så vidt angår de 52-årige. Blandt de 62-årige betaler ejerne omtrent det samme som lejerne (kr. 2.900-3.000 pr. måned). De 62-årige betaler mindre end de 52-årige, nemlig godt kr. 2.900 mod knap kr. 4.250. Blandt ejerne er der 1/8 af de 62-årige og godt 3½ % af

1) Data er fra 1997, og dermed før skattereformen (Pinsepakken 1998).

Tabel 5.2.

Kommende ældres husleje efter ejerforhold til bolig. Procent.

Husleje:	62-årige		52-årige	
	Ejer	Lejer	Ejer	Lejer
Under 1.500	25	4	10	2
1.500-2.500	15	28	8	20
2.500-3.500	16	39	14	45
3.500-4.500	11	19	15	18
4.500-5.500	6	6	12	9
Over 5.500	28	4	41	6
I alt	101	100	100	100
Antal	700	209	1.236	317

de 52-årige, der har betalt deres prioritetslån helt ud, og følgelig ikke betaler husleje (jf. definition ovenfor).

5.7. Moderniseringsgrad

Som det fremgår af tabel 5.3 bor knap 4 % af personerne i de to undersøgte kohorter i boliger, der mangler en eller flere af følgende: moderne opvarmning, eget køkken, eget toilet og bad. Det er markant færre end den øvrige befolkning set under et, idet omkring 8 % af boligerne i den samlede boligmasse har mangler af ovenstående karakter (Statistiske Efterretninger, Befolkning og valg nr. 18, 1998). Andelen af utidssvarende *ejerboliger* er ens i de to kohorter. På lejermarkedet er der derimod en lille forskel, idet andelen af boliger med mangler er noget større blandt de 52-årige end blandt de 62-årige. Da andelen af lejere til gengæld er forholdsvis lav, nemlig 20 %, betyder det imidlertid, at blot 1,2 % af de 52-årige er berørt af mangler ved lejeboligerne. Denne andel er

Tabel 5.3.

Procent af husstande som mangler mindst et af følgende: Eget køkken, bad, toilet, moderne opvarmning. 52- og 62-årige.

	62-årige	52-årige
Ejere	3,5	3,4
Lejere	4,4	6,1
Ejere og lejere	3,8	3,9
Antal	909	1.553

blandt de 62-årige 1,1 %. For begge kohorter er der en vis tendens til, at det er de ikke-faglærte, der bor i disse mangelfulde boliger.

5.7.1. "Generationseffekten"

Det er ved tidligere undersøgelser blevet påvist, at boligstandarden kan være generationsbestemt. Denne *generationseffekt* er opstået ved, at yngre generationer har etableret sig under generelt bedre boligstandarder end ældre generationer. Samtidig har generationerne hver for sig tenderet mod at *bevare det niveau*, som de i første omgang etablerede sig under. En sådan generationseffekt lader ikke til at eksistere mellem de 52- og 62-årige, idet boligstandarderne for de to kohorter ikke er markant forskellige.

5.8. Husstandsstørrelserne

Antallet af personer i husstanden er forskelligt i de to kohorter. De 62-årige bor i husstande med et gennemsnit på 1,8 personer, mens de 52-åriges husstandsstørrelse gennemsnitligt er knap 2 ½, men med en noget større variation, end der er blandt de 62-årige.

Årsagen til den forholdsvis store forskel mellem de to kohorter er naturligvis først og fremmest, at en større del af de børn, de 62-årige har, er flyttet hjemmefra. Hertil kommer, at godt hver tiende fra denne kohorte er enke(mand). Blandt de 52-årige har 3,3 % mistet deres ægtefælle.

Tabel 5.4.

Boligstørrelse blandt 52- og 62-årige og efter køn. Procent.

Antal værelser:	62-årige			52-årige		
	Mænd	Kvinder	Begge	Mænd	Kvinder	Begge
1	1,1	0,4	0,8	1,1	0,4	0,7
2	7,9	6,9	7,3	6,0	7,1	6,5
3	19,3	22,1	20,7	15,0	17,2	16,2
4	28,1	31,5	29,8	28,8	29,6	29,3
5	20,6	20,6	20,6	25,4	23,0	24,3
6	10,7	10,0	10,4	12,1	13,0	12,5
7 eller flere	12,2	8,5	10,4	11,7	9,9	10,5
I alt	99,9	100	100	100,1	100,2	100,0
<i>Gennemsnitligt antal værelser</i>	<i>4,52</i>	<i>4,38</i>	<i>4,48</i>	<i>4,66</i>	<i>4,56</i>	<i>4,60</i>
Antal personer	440	469	909	784	769	1.553

5.9. Størrelsen af boligen

For de to kohorter under et gælder det, at de bor i boliger med en gennemsnitsstørrelse på omkring 4 ½ værelse (tabel 5.4). De 52-årige bebor boliger, der er lidt større end de 62-årige. Det betyder, med det flyttemønster som vi ser, kohorterne udviser i dag (dvs. tværsnitsbaserede skøn for flyttetilbøjelighed), at nutidens 62-årige, da de var 52 år gamle, har beboet boliger, der var større end de nuværende 52-årige aktuelt gør. Dette resultat opnås ved at prædikere bagud, i stedet for forud i modellen præsenteret senere i dette kapitel. Hermed være ikke sagt, at disse boliger nødvendigvis var bedre, rent installationsmæssigt; boligstandarden er blevet markant forbedret gennem de seneste 10 år, idet der i 1987

Tabel 5.5.

Beboelsestæthed blandt de 52- og 62-årige. Efter køn. Procent.

Personer pr. værelse:	62-årige		52-årige	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Færre end 0,3	16,0	17,5	6,6	9,0
0,3-0,499	29,4	33,1	23,6	29,7
0,5	27,8	29,3	23,8	24,8
0,501-0,666	17,1	15,8	19,1	17,0
Flere end 0,666	9,8	4,4	26,9	19,4
I alt	100,1	100,1	100,0	99,9
Antal personer	440	469	784	769

var mere end 13½ % af datidens boliger, som var uden eget bad og/eller centralvarme.

Målt ved antallet af værelser i boligen bebor de 52-årige større boliger end de 62-årige. Det er dog ikke ensbetydende med, at tillige har bedre *plads*. De 52-årige er jo stadig i den fase af deres liv, hvor børnene kun i begrænset omfang er flyttet hjemmefra til forskel fra 1935 kohorten. Det betyder, at der gennemgående er flere personer pr. værelse i de boliger, de bebor. Set ud fra denne relative vinkel har de 62-årige bedst *plads* (jf. tabel 5.5).

5.10. Forklaring af boligstørrelse

5.10.1. Ejer/lejer

Ejerne kan disponere over væsentligt flere værelser end lejerne. Gennemsnitligt har de 52-årige boligejere næsten 5 værelser. Lejerne råder over 3 ½ værelse. De 62-årige med egen bolig kan, som de 52-årige, disponere over knap 5 værelser i snit. Lejerne har

Tabel 5.6.

Antal værelser efter husstandssammensætning. 62-årige. Procent.

<i>Antal værelser:</i>	Bor alene	Bor med ægtefælle/samlever	Bor med hjemmeboende børn	Bor kun med andre
1	3,5	0,0	0,0	0,0
2	26,1	2,5	0,0	0,0
3	24,1	20,5	12,5	20,0
4	26,1	30,2	34,4	50,0
5	8,5	24,4	20,3	20,0
6	7,0	11,0	15,6	0,0
7 eller flere værelser	4,5	11,4	17,2	10,0
I alt	99,8	100,0	100,0	100,0
Gennemsnitligt antal værelser	3,5	4,7	5,1	4,4
Antal personer	192	637	59	21

knap 3 ½ værelse. Næsten fire ud af fem 52-årige ejer den bolig de bor i (inkl. andelshavere på ca. 2 ½ %), medens det samme gælder for omtrent tre fjerdedele af de 62-årige. Endnu er det kun relativt få fra begge kohorter, der bor i særlige boliger for ældre og handikappede. Blandt de 52-årige er det 1 %, blandt de 62-årige 1 ½ %.

5.10.2. Antal personer i boligen

Der er én faktor, som helt klart dominerer forklaringen, nemlig *antallet af personer i husstanden*. Her er det, som det ses i tabel 5.6 og 5.7, navnlig grænsen mellem én og flere personer i husstanden der danner et markant skel; de enlige bor i væsentligt mindre boliger. Flerpersonershusstandes boligstørrelse varierer også med

Tabel 5.7.

Antal værelser efter husstandssammensætning. 52-årige. Procent.

<i>Antal værelser:</i>	Bor alene	Bor med ægtefælle/samlever	Bor med hjemmeboende børn	Bor kun med andre
1	3,2	0,4	0,4	0,0
2	26,9	3,2	3,4	0,0
3	32,4	14,1	12,5	16,7
4	23,1	31,4	28,4	25,0
5	9,7	27,6	24,3	41,7
6	2,8	13,2	15,5	8,3
7 eller flere værelser	1,9	10,1	15,5	8,3
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0
Gennemsnitligt antal værelser	3,3	4,7	5,0	4,8
Antal personer	211	791	488	63

husstandsstørrelse, med en sammenhæng der er væsentligt tættere for de 52-årige end for de 62-årige. Til gengæld kan det ses af tabel 5.8 og 5.9, at det forholder sig omvendt, når der ses på, hvor megen plads de enlige kontra "de flere" har, når der ved plads forstås personer pr. værelse i boligen.

5.10.2.1. Husstandsstørrelsens variation med køn

Husstandsstørrelsen varierer systematisk med køn, og det er gældende for såvel de 52- som de 62-årige. Til trods for en relativt tæt sammenhæng mellem husstandsstørrelse og boligstørrelse har kønnet dog ingen betydning for boligstørrelsen. Årsagerne til dette forhold er som følger: Kvinder bor i husstande, der gennemsnitligt tæller færre medlemmer, end mænd gør. De er oftere enlige

Tabel 5.8.

Beboelsestæthed efter husstandssammensætning. 62-årige. Procent.

<i>Antal personer pr. værelse:</i>	Bor alene	Bor med ægtefælle/ samlever	Bor med hjemmeboende børn	Bor kun med andre
Færre end 0,3	39,9	11,0	1,6	20,0
0,3-0,499	23,7	34,8	20,3	20,0
0,5	28,3	28,4	28,1	50,0
0,501-0,666	2,5	21,0	15,6	10,0
Flere end 0,666	5,6	4,8	34,4	0,0
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0
Antal personer	192	637	59	21

Tabel 5.9.

Beboelsestæthed efter husstandssammensætning. 52-årige. Procent.

<i>Antal personer pr. værelse:</i>	Bor alene	Bor med ægtefælle/ samlever	Bor med hjemmeboende børn	Bor kun med andre
Færre end 0,3	23,6	7,3	1,9	8,3
0,3-0,499	30,1	35,0	11,8	33,3
0,5	31,0	29,3	13,9	16,7
0,501-0,666	6,9	16,2	25,8	16,7
Flere end 0,666	8,3	12,2	46,6	25,0
I alt	99,9	100,0	100,0	100,0
Antal personer	211	791	488	63

end mænd (for så vidt angår de 62-årige), og de bor ej heller så ofte som mænd, de er jævnaldrende med, i husstande med børn. Når de gør det, er det gennemgående med færre børn. Der er to forklaringer på disse forhold. Kvinder lever gennemgående længere end mænd. Det vil med andre ord sige, at kvinder oftere lever i enkestand. Dette bliver forstærket af, at kvinder ofte gifter sig med mænd, der er ældre end de selv, hvilket samtidig bevirker, at den midaldrende kvinde vil have fået børn tidligere i sit liv, end tilfældet er for mænd på samme alder. Disse kvinder vil derfor oftere leve i husstande, hvor (alle) børn er flyttet hjemmefra. Det forklarer også, hvorfor kvinderne, til trods for at de gennemgående bor i mindre husstande end mændene, alligevel gennemsnitligt har omtrent lige så mange værelser i deres boliger. Det vil sige, at kvinder, givet antallet af personer i husstanden, har bedst plads (jf. i øvrigt tabel 5.5)

5.10.2.2. Husstandens tidligere størrelse

Det er ikke alene det aktuelle antal personer i husstanden, der forklarer størrelsen af boligen. I et vist omfang har det betydning, om husstanden har (fracflyttede) børn.

Til belysning af dette spørgsmål ud fra et dynamisk perspektiv er det ved gennemførelsen af de logistiske regressioner valgt at se på begge kohorterne 1935 og 1945 under ét, samt inkludere kohorten der ligger midt imellem de to: De 57-årige (dvs. kohorten 1940). Resultater for de 57-årige vil dog ikke eksplicit blive præsenteret. Meningen er at vise et generelt træk ved husstandes tilpasning af boligstørrelse, når husstandsstørrelsen ændres.

De husstande, der har de største boliger, stadig målt i antal værelser i boligen, er *par-husstande*, der stadig har hjemmeboende samt evt. fracflyttede børn. Disse husstande disponerer over boliger, der indeholder godt 5 værelser. Par-husstande, hvor samtlige børn er flyttet hjemmefra, har et lidt lavere gennemsnit: 4,7 værelser. Det vil altså sige, at en eventuel regulering af boligstørrelsen foregår først, efter at det sidste barn er "fløjet fra reden". Reaktionen er dog ikke ens for ejere og lejere. Der er ikke tegn på, at lejerne ned-

justerer boligstørrelsen ved børns fraflytning fra hjemmet. Disse lejeres boliger er dog ikke så store (3,7 værelse). Det skal nævnes, at antallet af observationer på de forskellige niveauer er relativt begrænset, og at konklusionerne derfor må tages med forbehold. Ejerne synes derimod at reagere på sidste barns forliden hjemmet, men justeringen er *gennemsnitligt* ikke voldsom stor (fra 5,2 til 4,9 værelser). Par-husstande, der aldrig har fået børn, har gennemsnitligt 4,3 værelser. Målt i tæthed har disse husstande altså væsentligt bedre plads end husstande med børn boende hjemme, men lidt mindre plads end de par-husstande hvor samtlige børn er flyttet hjemmefra.

For de *enlige forsørgere* sker der tilsyneladende en mere glidende overgang fra fasen, hvor alle børn bor hjemme (hvor boligstørrelsen gennemsnitligt er 4,7 værelse), til samtlige børn er flyttet hjemmefra, (hvor størrelsen er 3,4 værelse). I mellemfasen, dvs. der hvor den enlige både har hjemmeboende børn, og børn der er flyttet hjemmefra, er boligstørrelsen 3,7 værelse. De bagved liggende processer, der kan forklare boligstørrelsen i mellemfasen, kan dels bestå i, at der sker en tilpasning af boligstørrelsen til en tilværelse som enlig, allerede medens man har børn boende hjemme. Dels kan der naturligvis være tale om, at tilpasningen sker i flere trin, hvor man flytter i en ny bolig som følge af, at de(t) første barn/børn flytter hjemmefra, og derefter, når de(t) sidste barn/børn flytter hjemmefra, flytter i en bolig, der skal tjene som ramme for en tilværelse som enlig. De enlige, der aldrig har fået børn, har en bolig med gennemsnitsstørrelse på 3,5 værelse.

Fokuseres der på forskellen mellem ejere og lejere, ser vi det samme, men med den forskel at de enlige ejere reagerer kraftigere på, at de(t) første barn/børn flytter hjemmefra. Fra en boligstørrelse på gennemsnitligt 5,2 værelser reduceres dette snit med mere end et værelse til 4,1. For lejerne, der dog i forvejen bor relativt småt, er springet knap så stort: fra 3,7 til 3,1. For begge grupper gælder det, at når sidste barn flytter hjemmefra, falder den gennemsnitlige boligstørrelse atter en smule og kommer i niveau med

de enlige, der aldrig har fået børn, hvilket er henholdsvis 2,8 for lejere og 4,1 for ejere.

Det samlede billede er med andre ord, at de personer, der er indgået i et samliv, typisk har erhvervet sig en relativt stor bolig. Det gælder både de par, der (senere) har fået børn, som dem der aldrig har fået børn. Forklaringen på dette forhold er, at ægtepar, uagtet antallet af børn, typisk vælger parcelhuset som boligform. De, der har fået børn, har dog ikke oprindeligt eller siden hen anskaffet sig en bolig af en sådan størrelse, at disse husstande har haft lige så megen plads som de par-husstande, der aldrig har fået børn.

I modsætning til den, overordnet set, noget moderate reaktion på børns fraflytning fra hjemmet er *ophør af samlivet* en social begivenhed, der typisk får konsekvenser for boligsituationen. Tidligere undersøgelser viser endvidere, at en ægtefælles død medfører en stærkt forøget flyttehyppighed hos den efterladte inden for det følgende år, hvorefter flyttemønstret falder tilbage til normalt niveau. Ud over at flyttehyppigheden i øvrigt er positivt korreleret med størrelsen af boligen, er der desuden en vis kønsbestemt flyttetilbøjelighed, idet enker, i højere grad end enkemænd, fraflytter den gamle bolig. (Christoffersen et al., 1994)

5.10.3. Stilling (det meste af livet)

Økonomiens betydning for boligstørrelsen fornægter sig ikke, hvis man da drister sig til at sætte lighedstegn mellem den stilling, man har bestridt det meste af livet, og det indkomst-niveau man derved har haft. Der er her tale om to grupper, der skiller sig ud: de ikke-faglærte og de selvstændige, hvor sidstnævnte gruppe har boliger, der er væsentligt større end de ikke-faglærtes. Den markante forskel består også, når der ses på beboelsestætheden. Dette gælder i særdeleshed for 1935-kohorten, hvor vi ser, at de ikke-faglærte, oftest bosat i byernes lejeboliger, med en relativt høj flyttetilbøjelighed tilpasser deres boligforhold i modsætning til en stor del af de selvstændige. De forskelle i boligstørrelse, som er *stillingsbetingede*, er af samme karakter for de to betragtede kohorter. Det skal fremhæves, at de 62-årige, for hver eneste af stillings-

kategorierne, ikke alene har bedre plads end de 52-årige, de har tillige gennemgående lige så mange værelser at disponere over. At de 52-årige så alligevel, overordnet set, bebor større boliger, hænger sammen med, at der blandt disse er relativt færre ikke-faglærte og flere funktionærer og tjenestemænd, hvilket bringer gennemsnittet op. Den generelle forbedring af positionen på arbejdsmarkedet som denne kohorte har fået, er på den måde bl.a. kommet til udtryk gennem forbedringer i boligstandarder.

I det hele taget har tilknytningen til arbejdsmarkedet en vis betydning for boligstørrelsen for de 52- og de 62-årige under et. Her er der ikke blot tale om den enkelte persons erhvervsaktivitet, men hele husstandens arbejdsmarkedstilknytning, idet husstande med én person, der stadig er erhvervsaktiv, bor i større boliger end husstande, hvor der ikke er erhvervsaktive medlemmer, men dog mindre end par-husstande hvor begge parter endnu er erhvervsaktive. Formentlig er der her tale om, at nogle ægtepar/samlevende i fasen, hvor en part har trukket sig tilbage og én part stadig er erhvervsaktiv, vælger at flytte "tidligt" til en bolig, der egentlig er tiltænkt en tilværelse, hvor begge parter har forladt arbejdsmarkedet, og hvor børnene er flyttet hjemmefra. Desuden findes en forholdsvis lille gruppe af 52-årige, der sammen med eventuel ægtefælle har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet, som beskrevet under afsnit 5.4.1.2. Forklaringen, på at disse husstande bor i relativt små boliger, skal formentlig i højere grad findes i, at de altid har boet småt.

5.11. Flytteovervejelser

Flytninger har deres årsager. Det kan være tvangsmæssige årsager, fx økonomi, eller det kan være, at den gamle bolig ikke lever op til de ønsker og behov der stilles til fremtidig bolig.

Med henblik på at belyse flytteønsker/årsager blandt interviewpersonerne, har disse fået stillet spørgsmålet "Overvejer De at flytte inden for de næste 5 år?" De, der har svaret ja til dette, er efterfølgende blevet spurgt om årsager til disse overvejelser.

Tabel 5.10.

Årsager til overvejelser om at flytte blandt 52- og 62-årige. Procent.

	1935	1945
<i>Årsager: (Flere grunde kan angives)</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
For at få en mindre bolig	49	29
For at slippe for havearbejde	20	10
For at bo mere centralt	18	9
For at blive fri for besværlige trapper. A ¹⁾	17	11
For at blive fri for besværlige trapper. B ²⁾	25	14
For at bo billigere	16	18
Dårligt helbred	15	4
Arbejdsophør	13	6
For at bo nærmere naturen	8	16
For at få en mere moderne bolig	6	7
For at bo nærmere familie	6	2
For at få større bolig	6	10
Skilsmisse eller dødsfald	3	3
For at bo tættere på arbejdet. A ³⁾	1	7
For at bo tættere på arbejdet. B ⁴⁾	1	8
Andet	20	32
Antal personer	159	263

1) Inkl. personer der bor i boliger, hvortil og hvori der ikke er trapper.

2) Ekskl. personer der bor i boliger, hvortil og hvori der ikke er trapper.

3) Inkl. personer (samt evt. ægtefælle/samlever) der (begge) har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet.

NB: 1 person født i 1935 har angivet denne årsag uden tilsvarende at kunne registreres som havende (lidt) lønnet arbejde. 1 person født i 1945 angiver denne årsag. Vedkommende har trukket sig helt tilbage fra arbejdsmarkedet, men har dog "lidt lønnet arbejde".

4) Ekskl. personer (samt evt. ægtefælle/samlever) der (begge) har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet.

Andelene, der ønsker at flytte inden for de nærmeste fem år, er blandt de 52- såvel som de 62-årige på 17 %. *Bevæggrundene* til flytteønskerne, jf. tabel 5.10, er imidlertid ikke ens. Antallet af personer, der har angivet en bestemt årsag, kan naturligvis ikke sige noget direkte om, *hvor kraftigt* denne årsag har påvirket flytteovervejelserne.

5.11.1. Hvem gør sig flytteovervejelser?

De *grupper*, der gør sig overvejelser om at flytte, er forskellige, alt efter kohorte. *Blandt de 52-årige* er det først og fremmest personer, der bor til leje, og det er enlige, navnlig erhvervsaktive enlige, der gør sig flytteovervejelser. Samlevende, for så vidt begge parter er erhvervsaktive, overvejer i markant lavere grad at flytte end de øvrige grupper.

De 52-årige der ønsker at flytte, vil i højere grad end de 62-årige flytte til boliger af tilsvarende størrelse eller have noget større. *Gennemsnitligt* vil man dog, som de 62-årige, have mindre boliger. Den plads, husstanden har til rådighed, spiller imidlertid ikke en direkte rolle for selve flytteønsket, men i de tilfælde hvor man har planer om at flytte, har det betydning for ønskerne om fremtidig bolig: De, der har en lav beboelsestæthed i den nuværende bolig, ønsker gennemgående mindre boliger. Det drejer sig om 2/7 af samtlige 52-årige, der ønsker at flytte. Hver tiende ønsker sig en større bolig, og i disse tilfælde er dette ønske ofte forbundet med, at man har en relativt høj beboelsestæthed i aktuel bolig.

For begge kohorter gælder det, at flytteovervejelserne hænger sammen med den tid, man har boet i den nuværende bolig: Desto længere tid, desto svagere er flytteønskerne generelt. *Det er her først og fremmest lejere, der har boet i deres nuværende bolig i mindre end 20 år, der i højere grad end øvrige grupper gør sig flytteovervejelser.* Andelene, der ønsker at flytte, for så vidt man har boet i nuværende bolig i mere end 20 år, er omtrent lige store for ejere og lejere. Det er i høj grad et spørgsmål om, at lejerne, desto længere tid de har boet i den nuværende bolig, tenderer mod at få samme, relativt lave flyttetilbøjelighed som ejerne.

De 62-årige, der ønsker at flytte, bor i boliger, der størrelsesmæssigt ligger lidt over gennemsnittet for denne kohorte. Det viser sig, at det navnlig er den rigelige plads, der motiverer flytteønsket; halvdelen af samtlige 62-årige, der ønsker at flytte, ønsker sig noget mindre, medens knap hver tyvende vil have en større bolig.

Der er en klar tendens til, at de 62-årige, der bor i boliger med installationsmangler, i højere grad end de, der bor i moderne boliger, ønsker at flytte. Dette gør sig ikke gældende for de 52-årige. På den baggrund kunne man formode, at det navnlig er de personer, der har eller frygter at få problemer med at klare hverdagen i en utidssvarende bolig, som ønsker at flytte til en mere moderne bolig. Dette kan dog ikke eftervises statistisk.

Blandt de 62-årige, der gør sig flytteovervejelser, angiver de, der bor i mangelfulde boliger, ikke oftere end andre, der bor i mere moderne boliger, ønsket om at få en mere moderne bolig.

5.11.2. Årsager til flytteovervejelserne

Helbredet har betydning for flytteønsket blandt de 62-årige, således at de med et (meget) dårligt helbred i højere grad end de med et (meget/nogenlunde) godt helbred gør sig flytteovervejelser. Næsten 2/3 af disse kommende ældre angiver da også helbredet som den direkte årsag til flytteønsket og inkluderer oftest ønsket om at blive fri for besværlige trapper i årsagskomplekset. Blandt de 62-årige, der føler sig forholdsvist friske, kan der konstateres en kønsforskel: Her er det særligt de relativt friske 62-årige kvinder, der ønsker at blive trapperne kvit. Samlet set sker der dog inden for de næste fem år ikke nogen nævneværdig reduktion i andelen af personer blandt de 62-årige, der bor i boliger med trapper, idet den gruppe af 62-årige, der ønsker at flytte pga. trapper, kun udgør omkring 3 % af samtlige i kohorten. Tendensen til at vælge trapper fra slår først for alvor igennem for personer, der er kommet op i halvfjerdsårsalderen. Blandt de 72- og 77-årige der er flyttet inden for de seneste fem år, er der således markant færre, der har trapper i eller til deres bolig, set i forhold til deres jævnaldrende der ikke er flyttet inden for samme periode. Til trods for

dette er andelen med trapper blandt disse to kohorter (1920 og 1925), ikke mindre end blandt de øvrige fire kohorter. Tilmed er andelen lidt højere for den ældste kohorte, dvs. de 77-årige.

Blandt de 62-årige er ønsket om en mindre bolig klart den mest dominerende årsag. Det samme gælder for de 52-årige, hvis der ses bort fra kategorien "andre grunde".

Økonomien er en væsentlig årsag bag flytteovervejelserne for både de 52- og de 62-årige. *Omtrent hver sjette fra begge kohorter ønsker sig en billigere bolig.* Blandt de erhvervsaktive gælder det især dem, der ikke, eller kun i begrænset omfang, har forberedt sig økonomisk på deres tilbagetrækning, eller som forventer en væsentlig nedgang i indkomst ved tilbagetrækningen. Blandt de 62-årige, der har trukket sig tilbage, er det især dem med en (meget) dårlig økonomi, der ønsker at flytte til en billigere bolig. Blandt de 52-årige, der har trukket sig tilbage, findes ikke den tilsvarende tendens, sandsynligvis fordi størstedelen får en social pension (fortidspension), og af den grund, afhængigt af eventuel ægtefælle, modtager boligydelse. Dette er i modsætning til de 62-årige, hvor majoriteten er "efterlønnere", som derfor ikke modtager boligydelse, men dog muligvis boligsikring. Følgelig er rådighedsbeløbet for de 52-årige pensionister mindre påvirkeligt ved et boligskift, end det er for de 62-årige, der er på efterløn.

Hver sjette blandt de 52-årige ønsker at bo *nærmere naturen*. Dette ønske har kun hver tolvte blandt de 62-årige. Omvendt forholder det sig, når det drejer sig om at bo *mere centralt*. Godt hver sjette af de 62-årige ønsker at bo mere centralt, hvilket svarer til de tendenser, der er fundet ved tidligere undersøgelser. Blandt de 52-årige er denne andel kun halvt så stor.

Interviewpersonerne er endvidere blevet spurgt om, hvorvidt de kunne tænke sig at *bo i en bebyggelse, hvor der overvejende bor personer, de er jævnaldrende med*. Desuden er de blevet spurgt, om de kunne tænke sig at *bo i et bofællesskab med folk på deres egen alder, hvor de har egen bolig og lokaler til fælles aktiviteter*. Godt

hver fjerde fra begge kohorter kunne tænke sig at bo i bofællesskab. Interessen for at bo i en bebyggelse hvor der overvejende bor folk, man er jævnaldrende med, er blandt de 62-årige lige så stor som interessen for at bo i bofællesskab, men de 52-årige er noget mere forbeholdne her; knap hver sjette angiver, at de kunne tænke sig dette.

Det er klart, at overvejelser om at flytte ikke nødvendigvis udmønter sig i en faktisk flytning. For det første er det ikke sikkert, at der kan findes et egnet alternativ (inden for en passende tids-horisont). For det andet kan det tænkes, at overvejelser vedrørende en eventuel flytning, der tænkes foretaget flere år frem i tiden, i mindre grad tager højde for det personlige og sociale tilhørsforhold, man kan have til en bolig, det kvarter den ligger i og de mennesker man her omgås. Som tiden nærmer sig en eventuel flytning, er det muligt, at disse sidstnævnte faktorer i højere grad inddrages i overvejelserne og måske ændrer en tidligere beslutning om at flytte.

5.12. Fremtiden

De personer, der overvejer at flytte inden for de nærmeste fem år, er yderligere blevet spurgt "Hvor mange værelser skal der helst være i boligen?".

Tabel 5.11.

(Beregnet) gennemsnitlig boligstørrelse, 1997, år 2002 og år 2007 for kommende og nuværende unge ældre.

Antal værelser år:	Kohorter					
	1945	1940	1935	1930	1925	1920
1997	4,60	4,48	4,42	4,24	3,96	3,68
2002	4,48	4,27	4,21	4,00	3,78	3,55
2007	4,05	3,87	3,69	3,54	3,39	3,24

Vi har i det følgende beregnet, hvad disse ønsker ville betyde for boligforbruget om fem år, under forudsætning af, at disse ønsker rent faktisk bliver indfriet. Denne forudsætning er bestyrket af, at de undersøgte kohorter gennemgående har en stor anciennitet i lejesektoren eller en relativt stor friværdi i en ejerbolig.

5.12.1. Model

De anvendte datasæt omfatter *samtlig*e personer i undersøgelsen og omfatter derfor ikke alene de 52- og 62-årige, men tillige kohorterne født i 1940, 1930, 1925 samt 1920. Personerne fra disse kohorter var på interviewtidspunktet henholdsvis 57, 67, 72 og 77 år gamle.

Den beregnede boligstørrelse om fem år anvendes, på logaritmisk form, som responsvariabel i en ordinær multipel regressionsmodel. For nærmere beskrivelse af modellen henvises til kapitlets appendiks.

Fremskrivningen ses i tabel 5.11, hvor det nuværende (1997) gennemsnitlige antal værelser, forventet gennemsnitlige antal værelser i år 2002 samt 2007 er vist. Tallene for såvel prognosen som det nuværende antal værelser er, som det ses, angivet med to decimaler. Det skal imidlertid ikke forstås som en høj præcision af forudsigelserne. Usikkerheden på prognosen er ikke ubetydelig, og resultaterne skal i højere grad opfattes som tendenser end som eksakte tal.

Det skal endvidere fremhæves, at eftersom modellen opererer med tværsnitsdata, vil enhver boligstørrelse, for given alder og stilling, blive indregnet i samtlige kohorter. Sagt med andre ord: modellen tager ikke hensyn til, at der kan være andre, kohortespecifikke faktorer ud over stilling og alder, der kan have betydning for den boligstørrelse, man har. Hertil skal føjes, at prognosen for den ældste kohorte (1920) falder uden for det erfaringsgrundlag, hvorunder modellens parametre er blevet estimeret, og bør derfor fortolkes med særlig varsomhed.

Som det fremgår af tabel 5.11 er tendensen, kohorte for kohorte, i retning af mindre boliger entydig. Med udgangspunkt i beregningerne over den løbende reduktion i boligstørrelse, som de 52- og 62-årige vil opleve i de kommende ti år, er der intet, der tilsiger, at disse kohorter vil komme til at bo i større boliger end de nuværende (unge) ældre aktuelt gør.

5.13. Sammenfatning

Blandt denne undersøgelses 2 ældste kohorter, de 72- og 77-årige, har godt halvdelen boet i deres nuværende bolig i mere end 20 år, 2/5 endog mere end 30 år, hvilket vil sige, at de bor i den samme bolig, som de gjorde, da de var i halvtredsårs alderen og i en ganske anden fase af deres liv. På den anden side har knap halvdelen af de 72- og 77-årige boet i deres nuværende bolig i mindre end 20 år, og en tredjedel i mindre end 10 år. Det viser, at flytninger, der forekommer i de senere erhvervsaktive år og i første del af tilbagetrækningstilværelsen, har et forholdsvist betydeligt omfang.

Forskellige årsager til at ville flytte har en forskellig vægt i de to kohorter. Dette skyldes først og fremmest, at de befinder sig i forskellige faser af livet. En markant lavere andel af de 52-årige gør sig overvejelser om at ville flytte til en mindre bolig. Samtidig er andelen, der ønsker sig en større bolig, dobbelt så stor hos de 52-årige som hos de 62-årige. *Gennemsnitligt* er det dog således, at både de 52- og de 62-årige ønsker sig mindre boliger.

I begge kohorter er der familier, der er i den situation, at børnene er, eller snart vil, flytte hjemmefra. En del af disse familier har tilpasset eller vil inden for en relativt kort årrække tilpasse boligstørrelsen således, at den bedre passer de forandrede behov. Det vil dog overordnet set ikke medføre markant store ændringer i de gennemsnitlige boligstørrelser på den baggrund for de to kohorter. Som det ses af tabel 5.11, *reduceres boligstørrelsen de næste fem år kun moderat for både 1935- og 1945-kohorten*. Ud fra samme femårsperspektiv *tyder det dog imidlertid ikke på, at der er tendenser, der går i retning af, at disse to kohorter vil komme til at bo større, for given alder*. Set ud fra 10-årsprognosen, der dog er noget

mere usikker, er der heller ikke tegn på, at boligstørrelserne vil stige, for given alder.

Set i forhold til nutidens (unge) ældre vil en relativt større andel af fremtidens ældre formentlig være ejere af den bolig, de bebor. Det vil medføre et skatteprovenutab, idet personer på 67 år og derover er begunstiget med hensyn til skattebetaling for ejerboliger (som personen selv bebor). På den anden side vil en mindre andel være lejere, og dermed vil *relativt* færre være berettiget til boligydelse. Det betyder imidlertid ikke nødvendigvis, at udgiftspresset på dette område vil mindskes, idet antallet af personer på 67 år og derover begynder at stige markant i starten af næste århundrede. Herudover vil udviklingen i huslejepriserne være et andet vigtigt element ved bestemmelse af de samlede offentlige udgifter til boligydelse, idet relativt højere huslejer medfører højere boligydelse. Højere huslejer kunne eksempelvis blive en følge af en mere liberal lovgivning omkring huslejefastsættelse på lejemarkedet eller et generelt løft i boligstandard ved fx nybyggeri og byfornyelse.

I anden halvdel af næste årti er de nuværende 52- og 62-årige henholdsvis 60-65 og 70-75 år gamle. Hovedparten af disse personer vil stadig have et relativt godt helbred og god førlighed. Spørgsmålet, om de boliger, som de til den tid bebor, er egnede for ældre, har derfor primært relevans, fordi det for forholdsvis mange personer vil være de samme boliger, som de vil bo i (væsentligt) længere ude i fremtiden. Dette sagt under forudsætning af, at disse kohorters flyttetilbøjeligheder vil blive de (tilnærmelsesvis) samme, som nutidens (unge) ældre aktuelt udviser.

De nuværende unge ældre, dvs. blandt andre de nuværende 72- og 77-årige, bor i boliger, der noget oftere er mangelfulde, og som har trapper (til eller i bolig). På den baggrund må det forventes, at de kommende ældre, dvs. bl.a. kohorterne 1935 og 1945, vil komme til at bo i mere moderne boliger end de nuværende unge ældre. De vil samtidig, efter alt at dømme, i mindre omfang bo i boliger, hvortil eller hvori der er trapper, dels fordi mange allerede

nu bor uden trapper, dels fordi en del vil flytte for at undgå at bo med trapper. Det skal med det samme siges, at en bolig, der ikke har mangler (som defineret tidligere i kapitlet), og hvortil eller hvori der ikke er trapper, ikke nødvendigvis er ældreegnet, men målt på denne måde ser det ikke ud til, at behov for (offentlig) hjælp på baggrund af uhensigtsmæssige boligforhold vil vokse i takt med, at kohorterne 1935 og 1945 vokser ind i de (unge) ældres rækker.

Kortfattet kan det konkluderes, at såfremt de kommende ældre ønsker at gøre alvor af deres overvejelser omkring at bosætte sig i ældre-kollektiver, vil der kunne opstå en ekstraordinær opgave for det offentlige og/eller erhvervslivet ved tilvejebringelsen af boliger til disse kollektiver. Den udfordring, som det offentlige i øvrigt måtte komme til at stå overfor i relation til boligspørgsmålet, udspringer i højere grad af den relativt større andel unge ældre, som befolkningen i fremtiden vil komme til at bestå af, frem for eventuelle ændrede adfærdsmønstre på boligmarkedet.

Appendiks

$$\text{Log}(\text{Ønsket antal vær.}) = \beta_0 + \beta_1 * (\text{Alder}) + \beta_i * D_i + r, \quad i = 2, 3, 4, 5.$$

Som forklarende variable anvendes alder samt en række dummy-variable, der dækker erhvervskategorierne “selvstændig (i=1)”, “ikke-faglært arbejder (i=2)”, “faglært arbejder (i=3)”, “funktionær (i=4)” samt “uden for erhverv”, der fungerer som base-variabel og følgelig fortolkes ud fra β_0 . For samtlige kategorier gælder det, at indplacering af en person er sket ud fra den stilling, personen har bestridt det meste af livet.

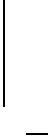
Modellen forklarer altså kort sagt en persons boligstørrelse fem år ud i tiden på basis af denne persons alder og den stilling, vedkommende har bestridt det meste af livet. Der er endvidere modelleret uden at medtage udtryk for dødelighed, hvilket ikke antages at have medført radikalt anderledes parameter-estimer.

Parameterestimerne er beregnet til følgende:

$$\begin{array}{lll} \beta_0 = 1,504 & \beta_1 = -0,046 & \beta_2 = 0,080 \\ \beta_3 = -0,056 & \beta_4 = -0,133 & \beta_5 = 0,002 \end{array}$$

$$F = 94,8 \Rightarrow \text{prob}>F \ll 0,0001$$

Da responsvariablen, som nævnt, er på logaritmisk form, er eksponenten herefter taget af de prædikerede værdier.

Samfunds- og fritidsliv

6.1. Indledning

En udbredt forenkling i beskrivelsen af ældres situation efter tilbagetrækning fra arbejdslivet går på, at tilværelsen som pensionist er et forholdsvis inaktivt liv: Man får sin (velfortjente) pension og kan nyde sit otium. Der er naturligvis en del bund i denne beskrivelse. Som vi har set i de forrige kapitler er livsfasen fra begyndelsen af 60-årsalderen til midten af 70-årsalderen præget af, at forpligtigelser af økonomisk (bolig-), arbejds- og familiemæssig karakter som regel er aftagende. Aftagende forpligtigelser giver som regel bedre betingelser for at kunne nyde sit otium. Samtidig besidder de allerfleste "unge ældre" i denne livsfase betydelige personlige ressourcer, ikke mindst i form af kundskaber, (godt) helbred og førlighed og socialt netværk. Selv om langt de fleste unge ældre ikke længere er erhvervsaktive, kan det ikke tages som udtryk for, at de mangler beskæftigelse eller er inaktive i samfunds- og fritidslivet. Opgaven i dette kapitel er at belyse de kommende ældres samfunds- og fritidsliv med henblik på at kunne vurdere, hvilke udfordringer de fremover, som unge ældre, vil stille samfundet over for.

Ifølge flere undersøgelser (Bille-Brahe, 1989; Fridberg, 1994; Andersen & Appeldorn, 1995; Anker & Koch-Nielsen, 1995) er unge ældres aktivitetsniveau højt - og (jf. Fridberg, 1994) har på flere områder været stigende i de senere år. Som udgangspunkt for at se på de *kommende* ældres samfunds- og fritidsliv kan det således være relevant at repetere en del af hovedresultaterne fra en af undersøgelserne, nemlig Socialforskningsinstituttets undersøgelse af *Ældres integration* (Andersen & Appeldorn, 1995). Der er her tale om oplysninger fra et repræsentativt udsnit af 60-74-årige, interviewet i slutningen af 1993. I denne undersøgelse (samt i en senere bearbejdning af undersøgelsesmateriale - Bunnage, 1996), belyses bl.a. medlemskab og aktivitet i *foreninger* hos de interview-

ede i efterlønsalderen (60-66-årige) og i pensionsalderen (67-74-årige).

6.2. Foreningslivet og de kommende ældre

Af undersøgelsen af *Ældres integration* fremgår, at langt størstedelen af de kommende ældre (60-66-årige i 1993) er medlem af en eller flere foreninger: Kun ca. hver tiende er *ikke* medlem af nogen forening. Der er tale om mange slags foreninger. Eksempelvis står næsten 2/3 stadig som medlem af en fagforening eller faglig organisation, til trods for at kun ca. hver tredje i den alder stadig er erhvervsaktive. Mere end hver fjerde er medlem af grundejer- eller boligforeninger, og en tilsvarende andel tilhører en pensionistforening o.l. Medlemskab af en eller flere hobbyforeninger er mindre hyppigt (ca. hver sjette), og en tilsvarende andel er medlem af foreninger til bekæmpelse af visse sygdomme, patientforeninger o.l. Lidt færre er medlem af foreninger for miljø- og naturbevaring.

De fleste betragter sig selv som aktive medlemmer. Hver tredje 60-66-årige (og hver fjerde 67-74-årige) har da også været til foreningsmøde mindst én gang inden for den sidste måned - hvilket svarer til ca. en fordobling set i forhold til en tilsvarende undersøgelse i 1975 (Fridberg, 1994).

Af undersøgelsen fremgår i øvrigt, at der med alderen sker en nedgang i *antallet* af foreninger, man er medlem af. Den aldersbetingede tilbøjelighed til at lade et medlemskab af en forening ophøre rammer primært de foreninger, man bare "står i". Andelen af aktive 60-66 og 67-74-årige, dvs. dem, der kommer til møder og arrangementer, er nemlig nogenlunde uændret op gennem alderen, men efterhånden som man bliver ældre, er der en tendens til at sortere fra - og til at koncentrere sine aktiviteter om de foreninger, der betyder noget i hverdagen. Pensionistforeninger og ældreklubber er en foreningstype, som klart bryder billedet af vigende interesse med alderen. Her er såvel medlemskab som aktivitetsniveau større blandt de ældste (67-74-årige).

Når det gælder aktiv deltagelse på et lidt højere niveau - på ledelses- eller organisationsplan - viser det sig, at ca. hver syvende 60-66-årige beklæder tillidsposter i en eller flere foreninger. Det er en noget lavere andel end i den voksne befolkning under ét (ca. 1/5 jf. Fridberg, 1994). Den viser i øvrigt en dalende tendens med alderen - hvilket delvis kan skyldes, at mange foreninger opererer med en aldersgrænse.

De 60-66-årige i undersøgelsen af *Ældres integration* har tillidsposter i næsten alle typer foreninger, men fortrinsvis i grundejer- og boligforeninger (der væsentligst er mændenes domæne) samt i pensionistforeninger og ældreklubber (oftest kvinder). Dertil kommer de hobbyorienterede klubber, hvor mænd og kvinder er ligeligt repræsenterede. I øvrigt viser det sig, at mænd er hyppigere med i foreningsbestyrelser end kvinder. Enlige mænd er dog ikke så tit med i ledelsesarbejde som samlevende. Blandt kvinder er det til gengæld de enlige frem for samlevende, som oftest er med i bestyrelser.

Gennem tillidsposter i foreninger kan de unge ældre gøre deres indflydelse i samfundet gældende. Men de deltager også aktivt i samfundet på andre områder. Uden for foreningerne har en del tillidsposter i kommunale ældreråd og lokale brugerråd, som i de seneste år har været under udvikling. Herudover har nogle sæde i kommunalbestyrelsen eller i et udvalg nedsat af denne eller i en virksomhedsbestyrelse. Tilsammen har hver ottende 60-74-årige en eller flere af den slags poster, fortrinsvis inden for brugerråd - eller ældreområder.

Er der noget som adskiller de "ledelsesaktive" unge ældre fra andre jævnaldrende, når det gælder foreningsarbejde og tillidsposter? Det er der meget i ovennævnte undersøgelse, som tyder på. Specielt hvad angår helbredstilstand og uddannelsesbaggrund. Ledelsesaktive, både mænd og kvinder, har hyppigere end deres jævnaldrende et godt helbred. De har fået en længere skolegang, og flere besidder en erhvervsuddannelse. Andelen, der fortsat har erhvervsarbejde, er også større. Andre faktorer spiller dog også en

rolle. Eksempelvis at ledelsesaktive kan trække på flere ressourcer i det (forholdsvis brede) sociale netværk - ligesom de dyrker deres netværk, hjælper deres børn og venner, tager på ferie, motionerer og har flere kulturelle interesser. Kort sagt en gruppe unge ældre, der oftere end andre har favorable personlige ressourcer og et højt aktivitetsniveau, der dækker bredt. Interesfefeltet hos de ledelsesaktive spænder altså videre end deres jævnaldrendes, og de har større kapacitet til at overkomme mere.

Derimod er der *ikke* markante forskelle mellem ledelsesaktive og andre, når det gælder dyrkning af aktiviteter uden for foreninger o.l., eksempelvis (uorganiserede) fritidsinteresser og hobbyer såsom have- og håndarbejde og læsning.

Det faktum, at de ledelsesaktive i foreningsarbejde o.l. hyppigst findes blandt de forholdsvis ressourcestærke, har væsentlig betydning, når man skal vurdere, hvorvidt nutidens 52- og 62-årige fremover vil engagere sig i samfundslivet - eksempelvis i foreningsarbejde - eller i frivilligt arbejde.

I nærværende undersøgelse er de interviewede direkte blevet spurgt både om aktuel og tidligere erfaring med *frivilligt* arbejde (og evt. interesse i at udføre frivilligt arbejde fremover) samt om deltagelse i en række fritidsaktiviteter.

I det følgende ser vi nærmere på disse oplysninger - og på variationen i disse såvel inden for som mellem kohorterne.

6.3. Erfaring med frivilligt arbejde

En del af det arbejde som udføres i foreninger og andre organisationer kan karakteriseres som frivilligt, dvs. handlinger der er frivillige, ulønnede, udføres over for personer uden for familien og er til gavn for andre. Set fra denne synsvinkel indgår denne indsats i det betydeligt større "frivillige" område i samfundslivet, hvor der er mange flere af de kommende ældre, der inddrages.

Tabel 6.1.

Deltagelse i og erfaring med frivilligt arbejde blandt de 52-, 62- og 72-årige efter køn.

Procent. 1997.

	52-årige			62-årige			72-årige		
	Mænd	Kvinder	Alle	Mænd	Kvinder	Alle	Mænd	Kvinder	Alle
Har udført frivilligt arbejde inden for seneste uge/måned	31	21	26	26	20	23	17	21	19
Har udført frivilligt arbejde i seneste år	10	10	10	6	6	6	7	4	5
Har tidligere erfaring med frivilligt arbejde	36	34	35	37	29	33	47	28	37
Har aldrig deltaget i frivilligt arbejde	22	34	28	30	45	38	29	47	39
I alt	99	99	99	99	100	100	100	100	100
Antal personer	791	780	1.571	547	539	1.086	442	483	925

Som det fremgår af tabel 6.1, er der betragtelige dele af såvel de kommende som af de nuværende ældre, der i løbet af den seneste tid har udført en eller anden form for frivilligt arbejde. Godt hver fjerde 52-årige og lidt færre 62-årige har påtaget sig en eller flere typer af frivilligt arbejde inden for den seneste måned. På årsbasis drejer det sig om godt hver tredje af de 52-årige, knap 3/10 af de 62-årige - samt hver fjerde af de 72-årige.

At den aktuelle frivillige indsats er noget lavere blandt de ældre end de yngre kan næppe overraske. Det, som er mere påfaldende, er, at de ældre generelt også har en betydelig lavere *erfaring* med frivilligt arbejde end de yngre; der er forholdsvis færre af de 52-årige end af de 62-årige og de 72-årige, der oplyser, at de *aldrig har deltaget* i frivilligt arbejde.

Der ligger markante kønsforskelle i tallene fra de 52- og de 62-årige. Større andele mænd end kvinder har påtaget sig frivilligt arbejde inden for det seneste år, ligesom flere kvinder end mænd oplyser, at de aldrig har påtaget sig dette arbejde. Derimod er det blandt de 72-årige lidt flere kvinder end mænd der, inden for den seneste måned, har ydet en frivillig indsats - det til trods for at det næsten er hver anden kvinde i den alder mod mindre end hver tredje mand, der ingen erfaring har med frivilligt arbejde. I øvrigt bemærkes, at de 72-åriges aktivitetsmønster på det frivillige område tilnærmelsesvis er som de 62-åriges.

På dette (overordnede) niveau har dog en række andre faktorer (end køn og kohorte) selvstændig betydning for mønstret. Eksempelvis er der tydelig tendens til større aktivitet (og tidligere erfaring) på det frivillige område blandt personer med en erhvervsuddannelse bag sig, godt helbred, som er samboende, samt blandt dem der stadig er erhvervsaktive. Hvor meget disse faktorer betyder er imidlertid noget forskelligt fra den ene type frivilligt arbejde til den anden.

Tabel 6.2.

Deltagelse i og erfaring med udvalgte typer frivilligt arbejde blandt de 52-, 62- og 72-årige.

Procent. 1997.

	52-årige	62-årige	72-årige
<i>Deltaget i ulønnet arbejde der har noget at gøre med:</i>			
Pengeindsamling			
- Inden for seneste uge/måned	1	1	1
- Inden for seneste år	4	4	4
- Tidligere	25	21	20
- Aldrig	70	74	75
Udvalgs- og bestyrelsesarbejde			
- Inden for seneste uge/måned	18	13	9
- Inden for seneste år	6	4	3
- Tidligere	29	26	31
- Aldrig	47	57	57
Sekretariats- og administrativt arbejde			
- Inden for seneste uge/måned	11	8	6
- Inden for seneste år	4	2	2
- Tidligere	14	14	12
- Aldrig	71	76	80
Uddannelse, undervisning, træning og lederskab			
- Inden for seneste uge/måned	5	5	3
- Inden for seneste år	3	2	1
- Tidligere	22	15	15
- Aldrig	70	78	81
Praktisk arbejde/ydelser			
- Inden for seneste uge/måned	7	6	10
- Inden for seneste år	5	4	3
- Tidligere	14	13	12
- Aldrig	74	77	75
Antal personer	1.571	1.086	925

Blandt de forskellige typer frivillig indsats er især *udvalgs- og bestyrelsesarbejde* (fx i brugerråd, beboer- eller anden forening) samt *sekretariats- og administrativt arbejde* "populære" mål for de kommende ældres frivillige ydelser (tabel 6.2). *Praktiske ydelser* såsom rådgivning, kørselshjælp, besøgstjeneste, tøjindsamling osv. optræder også forholdsvis hyppigt. For de to førstnævnte typer frivilligt arbejde har samtlige ovennævnte faktorer markant selvstændig betydning: Fx er erfaringsgrundlaget med bestyrelsesarbejde mv. væsentligt større blandt de 52-årige end blandt de 62-årige, når der samtidig tages hensyn til både køn, erhvervsuddannelsesbaggrund, helbredstilstand, erhvervsaktivitet og husstandstype. I forbindelse med praktisk ulønnet arbejde er det til gengæld fortrinsvis erhvervsuddannelsesbaggrund og erhvervsaktivitet, hvis betydning slår igennem: Praktisk arbejde ydes i betydelig større grad af folk med en erhvervsuddannelse (dvs. mindst specialarbejderuddannelse) - og af de erhvervsaktive end af folk uden erhvervsuddannelse og af ikke-erhvervsaktive. Når disse faktorer tages i betragtning, spiller køn, helbredstilstand, og om man er aleneboende eller ej, en forholdsvis (statistisk set) ubetydelig rolle for deltagelse i praktisk arbejde.

Erfaring med *uddannelses-, undervisnings- trænings- og lederskabsarbejde* er markant større blandt mænd (især de 52-årige) end blandt kvinder, men også her spiller erhvervsuddannelsesniveaue en betydelig rolle: Højest aktivitet/erfaring optræder blandt folk med kortvarige-, mellemlange- og længerevarende teoretiske uddannelser.

Sammenfattende har de 52-årige mere (aktuel eller tidligere) erfaring med frivilligt arbejde, specielt i udvalgs- og bestyrelsesarbejde, end de 62- og 72-årige. Hvortil kan føjes, at andelen af de 52-årige med erfaring på området fremover, (eksempelvis om 10 år, når de selv er blevet 62 år), sandsynligvis vil være større: I løbet af de mellemliggende år kan det ventes, at endnu flere i den aldersgruppe vil få erfaring som frivillige. Der er yderligere en klar tendens til højere forventet aktivitet (fx at man tror på, at man om et år udfører nogen form for frivilligt arbejde) blandt de folk, som i forvejen er aktive eller har tidligere erfaring, end blandt dem som

aldrig har udført frivilligt arbejde. Eksempelvis er det op mod hver anden af de 62-årige, der har erfaring med frivilligt arbejde, som tror, at de om et år vil udføre nogen form for frivilligt arbejde. Dette gælder kun hver tiende af de 62-årige, som aldrig har udført dette arbejde.

Sammenhængen mellem den kendsgerning at man tidligere har været frivillig eller aldrig har været frivillig, og om man er rede til at foretage sig dette arbejde, er i overensstemmelse med resultater fra undersøgelsen om det frivillige arbejde (Anker & Koch-Nielsen, 1995), hvor det i øvrigt bemærkes, at:

"grupper, der ikke er i besiddelse af et bredt net af sociale kontakter, kommer sjældent i berøring med det frivillige arbejde, og integreres dermed heller ikke i det".
(ibid.:31)

I undersøgelsen om det frivillige arbejde findes også en tendens til stigning i erfaring med frivilligt arbejde blandt ældre i perioden 1987-1993. Set sammen med resultater fra undersøgelsen om *Ældres integration* (Andersen & Appeldorn, 1995), der viser større erfaring med frivilligt arbejde blandt de 60-66-årige (1993) i forhold til de lidt ældre, må man formode, at tendensen vil fortsætte: Nærværende undersøgelse viser, at nutidens kommende ældre har mere erfaring og (efter eget udsagn) mindst lige så stor interesse for (fortsat) at deltage i frivilligt arbejde, som gårsdagens kommende ældre. Dette er en påmindelse til os om, at aldersforskelle i aktiviteter (her i det frivillige arbejde) ikke alene skyldes de påvirkningsfaktorer, der kan tilskrives aldersrelaterede ændringer såsom nedsat syn og hørelse eller aftagende helbred og førlighed, men at kohorteforskelle (fx i erfaringsgrundlag) også spiller ind.

6.4. Det aktive fritidsliv

Fritidslivets aktiviteter foregår naturligvis inden for adskillige rammer - nogle af dem består i det organiserede foreningsliv eller frivillige arbejde, som lige er omtalt. Andet drejer sig om sport, kultur, undervisning og hobbyaktiviteter i bred almindelighed. En

del af disse aktiviteter foregår inden for løse rammer, mens andre sker inden for forholdsvis faste rammer og kan betegnes som skemalagte, idet de dyrkes (sammen med andre) på en bestemt tid og dag i ugen. Undersøgelsen af *Ældres integration* (foretaget mod slutningen af 1993) viser, at knap 40 % af de 60-74-årige deltager i sådanne skemalagte aktiviteter - og dermed i mindre omfang end yngre grupper i befolkningen. I de senere årtier er der imidlertid en stigende deltagelse - også blandt unge ældre. I en sammenligning af andelen, der dyrker sport og motion i 1975, 1987 og 1993 (både skemalagt og ikke-skemalagt), er fx konstateret en stigning i aktivitetsniveauet i alle aldersgrupper, men især i de ældre aldersgrupper (Fridberg, 1994).

I lighed med tidligere undersøgelser er de interviewede i nærværende undersøgelse spurgt om, hvor ofte de normalt udfører en række specificerede fritidsaktiviteter (uanset om disse foregår i faste rammer eller ej). Oversigten over besvarelserne ses i tabel 6.3 for de to årgange kommende ældre (52- og 62-årige) samt for unge ældre på 72 år.

Aktiviteternes popularitet er *ikke* væsentlig forskellig i de tre alderskohorter.

Øverst på listen står at spadsere, gå, trave og cykle. Op mod 3/4 gør en eller flere af disse aktiviteter dagligt eller op til flere gange om ugen. Gymnastik og sport mv. er også blandt de meste populære fritidsaktiviteter i de tre alderskohorter - dog i lidt mindre omfang blandt de ældre end blandt de yngre. De fysiske aktiviteter er populære blandt begge køn, men kvinder dyrker især gymnastik og dans i betydeligt større omfang end mændene.

En yderligere aktivitet som samler mange i de tre aldersgrupper (og af begge køn) er læsning: Næsten halvdelen af de tre årgange læser bøger regelmæssigt. Også hobbybetonede aktiviteter (fortrinsvis hobbyer man udøver hjemme) dyrkes af mange af de 52-, 62- og 72-årige.

Tabel 6.3.

Deltagelse i fritidsaktiviteter blandt de 52-, 62- og 72-årige. Procent. 1997.

	52-årige	62-årige	72-årige
Spadserer, går, traver, cykler (min. ½ time)			
- En eller flere gange om ugen	70	76	72
- En eller flere gange om måneden	10	7	5
- Sjældent eller aldrig	20	17	23
Gør gymnastik, dyrker sport, motionerer, går til dans			
- En eller flere gange om ugen	41	39	33
- En eller flere gange om måneden	3	4	3
- Sjældent eller aldrig	56	57	64
Går til fritidsundervisning, foredrag, studiekreds o.l.			
- En eller flere gange om ugen	12	13	13
- En eller flere gange om måneden	9	9	9
- Sjældent eller aldrig	79	78	78
Kommer i senior-/ældreklub o.l.			
- En eller flere gange om ugen	1	7	17
- En eller flere gange om måneden	1	6	11
- Sjældent eller aldrig	98	87	72
Går til gudstjeneste eller til møde i menigheden			
- En eller flere gange om ugen	2	4	4
- En eller flere gange om måneden	5	9	14
- Sjældent eller aldrig	93	87	82
Går til teaterforestilling, filmforevisning, musikarrangement, museum o.l.			
- En eller flere gange om ugen	2	2	1
- En eller flere gange om måneden	29	23	16
- Sjældent eller aldrig	69	75	83

(fortsættes)

Tabel 6.3. Fortsat.

	52-årige	62-årige	72-årige
Spiller kort (sammen med nogen)			
- En eller flere gange om ugen	6	13	18
- En eller flere gange om måneden	14	14	12
- Sjældent eller aldrig	80	73	70
Laver håndarbejde/dyrker anden hobby i klub			
- En eller flere gange om ugen	12	11	10
- En eller flere gange om måneden	5	5	3
- Sjældent eller aldrig	83	84	87
Laver håndarbejde/dyrker anden hobby hjemme			
- En eller flere gange om ugen	39	44	40
- En eller flere gange om måneden	14	13	6
- Sjældent eller aldrig	47	43	54
Læser bøger			
- En eller flere gange om ugen	48	47	45
- En eller flere gange om måneden	17	15	13
- Sjældent eller aldrig	35	38	42
Antal personer	1.571	1.086	925

At anvende en del af sin fritid på fritidsundervisning, foredrag og studiekreds er også forholdsvis populært: I løbet af en måned har godt hver femte i de tre kohorter deltaget en eller flere gange. Der synes altså ikke at være kohortforskelle i disse aktiviteters popularitet.

Det er der til gengæld i de øvrige aktiviteter, eksempelvis at gå til teaterforestillinger, biograf, musikarrangementer o.l. På månedsbasis dyrkes disse aktiviteter i betydeligt større omfang af de 52-årige end af de 62- og (især) af de 72-årige. Modsat er der tydeligvis større interesse blandt ældre for at gå til gudstjeneste eller spille kort end især blandt de 52-årige. Ligeledes tiltrækker den del af de

samlede fritidsaktiviteter, som foregår i ældreklubber og pensionistforeningers regi ikke overraskende især dem, der netop er nået op i folkepensionsalderen.

Der er flere faktorer, som har betydning i forklaringen af variationer i aktivitetsmønstrene mellem alderskohorter. Hvilken betydning de har, kommer an på, hvilken type fritidsaktivitet der er tale om. Ved siden af kohortforskelle observeres generelt signifikante kønsforskelle. Især når det drejer sig om de mere "skemalagte" aktivitetstyper, såsom gymnastik, undervisning, foredrag og gudstjeneste, er kvinderne generelt flittigere deltagere end mændene. Kvinder i 72- og 62-årsalderen er i øvrigt flittigere deltagere end de 52-årige - mens det er omvendt for mænd. Desuden er enlige (aleneboende) kvinder lidt oftere aktive i ovennævnte fritidsinteresser end samlevende, mens enlige mænd ikke så tit dyrker interesserne, som de samlevende gør det.

Blandt øvrige faktorer, som er blevet analyseret i forhold til deltagelse i de enkelte fritidsaktiviteter er nuværende arbejdsmæssig status, stilling det meste af livet, familie-samværs mønstre, selv vurderet helbred og deltagelse i frivilligt arbejde. Den (statistiske) betydning af disse faktorer varierer fra den ene type aktivitet til den anden og fra kohorte til kohorte, hvorfor der findes få klare tendenser. Dog peger analyserne på følgende:

- At de kommende ældre, som vurderer deres helbred som "dårligt" eller "meget dårligt", dyrker fritidsinteresser (og især aktiviteterne uden for hjemmet) i betydeligt mindre grad end de, som vurderer deres helbred som "godt" eller "meget godt".
- At de kommende ældre, som p.t. udfører frivilligt arbejde, generelt dyrker fritidsinteresser i betydeligt større omfang end ældre, som ingen erfaring har med dette arbejde.

Undersøgelsen understøtter således resultater fra den tidligere undersøgelse af *Ældres integration*, der henviser til forskelle mel-

lem grupper af *ressourcestærke* og *ressourcesvage* ældre (Andersen & Appeldorn, 1995).

6.5. Aktivitetsbarrierer

Undersøgelsen bekræfter, at hovedårsagen til, at nogle af de kommende ældre ikke længere dyrker en aktivitet, som har betydet meget for dem, er, at de oplever helbredsproblemer.

Som i den tidligere undersøgelse er interviewpersonerne i 1997 spurgt, om der er nogle fritidsinteresser, som tidligere har betydet meget for dem, som de ikke dyrker mere.

Godt halvdelen af de 52-årige (og knap halvdelen af de 62- og 72-årige) svarede bekræftende på spørgsmålet. Derefter er de blevet bedt om at angive, hvilke, blandt en række mulige grunde, der er årsag til, at de har opgivet interessen(-erne). De 62- og 72-årige svarer næsten enslydende. *Helbredsmæssige* grunde nævnes af 2/5 af de 62-årige og hver anden af de 72-årige. Mellem 1/7 og 1/5 nævner, at det ikke længere er muligt at dyrke interessen, at man har fået andre interesser, at der ikke længere er tid, eller at man ikke længere har lyst, problemer med transport, at man føler sig for gammel, at man ikke har nogen at følges med, at man ikke har råd, nævnes sjældent (mindre end 5%).

Endnu færre af de 52-årige nævner transportproblemer mv. som årsag til, at de ikke længere dyrker en fritidsinteresse, som tidligere har betydet meget for dem. Til gengæld er det mere end hver tredje af de 52-årige, som angiver *mangel på tid* som hovedårsag. Helbredsmæssige årsager er den næstmest angivne grund (3/10), mens hver femte angiver, at de har fået andre interesser. Barriererne mod at dyrke fritidsinteresser blandt de 52-årige forekommer altså at være mere livsfasebetingede (fx at man i den alder fortsat har flere tidskrævende erhvervs- og familiemæssige forpligtigelse), end det gælder for de 62- og (især) 72-årige, hvor alderen begynder at trykke (eksempelvis i form af besvær med helbredet eller formelle aldersgrænser).

Samtidig må det understreges, at de "ressourcesvage" (her de interviewede med helbredsmæssige problemer - og evt. også førlighedsbesvær) ikke nødvendigvis er *inaktive*. Det er ganske få (ca. 2 % af hver kohorte), som aldrig dyrker nogen af de nævnte fritidsinteresser, enten alene eller sammen med andre. Undersøgelsen viser, at der er megen fritidsaktivitet blandt såvel de kommende som de nuværende ældre. For de allerflestes vedkommende drejer det sig om en eller flere fritidsinteresser, som dyrkes dagligt eller flere gange om ugen.

6.6. Selvengagement eller samfundsmæssigt engagement?

Når der så skal opsummeres omkring de kommende ældres samfunds- og fritidsliv set i et tidsperspektiv på 10-15 år, forekommer det mest sandsynligt, at de til den tid vil være mere aktive end nutidens ældre i de tilsvarende aldre. En væsentlig baggrund for den antagelse er, at de kommende ældre er mere involveret i samfunds- og fritidsaktiviteter end tidligere årgange kommende ældre. Desuden besidder de flere af de ressourcer, der skal til for at kunne benytte de tilbud og muligheder, der er, for en aktiv deltagelse i samfundsliv og for at dyrke fritidsinteresser. Det gælder ikke alene deres forholdsvis gode økonomiske udsigter og materielle vilkår, fx moderne boliger.

De billeder af de kommende ældre, der viser sig i denne som i tidligere undersøgelser (fx Bille-Brahe, 1989; Andersen & Appeldorn, 1995), bærer nemlig tydeligt præg af kohorter, hvis opvækst og vilkår har været væsentligt anderledes end tidligere kohorters. De er vokset op og har etableret sig under samfundsstrukturelle forhold, herunder et uddannelses- og velfærdssystem, som i perioder har været under hastig udvikling. Såvel familielivet som erhvervsstrukturen og beskæftigelsen, herunder arbejdsorganisering og jobvilkår har gennemgået radikale omstillinger. Udviklingen har naturligvis medført ændrede vilkår for alle samfundsgrupper. Men for de kommende ældre født i midten af 1930'erne og (især) i midten af 1940'erne har den medført, at betydeligt større andele har fået en længere skoleuddannelse og har en erhvervsuddannelse bag sig, end tilfældet er blandt nutidens unge ældre i 70-årsalder-

ren. I øvrigt vil de kommende ældre have været en del af "informationssamfundet" på en helt anden måde end nutidens unge ældre - oven i købet med status som funktionærer frem for arbejdere.

Når det samtidig kan påvises, at befolkningens helbreds-situation, generelt set, har været i bedring, samt at der er stigende andele, som lever til en høj alder, tyder det på, at der blandt nutidens kommende ældre fremover vil være større andele *ressourcestærke* end nogensinde. De kommende ældre vil i højere grad end deres forgængere bestå af personer, som har de aktivitetsmønstre og erfaringer, der skal til for at gøre sig gældende i samfundet. Vel at mærke et samfund som i stigende grad har udviklet sig til at være mere fritids-, velfærds- og informationsteknologisk orienteret end nogensinde. Der er også forholdsvis flere end før, der kan se frem til at opleve deres alderdom (eller "tredje alder") som en livsfase, der kan vare mange år. Utvivlsomt har institutionaliseringen af normen om en tidlig tilbagetrækning fra arbejdslivet samtidig bidraget til udbredelsen af tankegange om den tredje alders muligheder og udfordringer - tankegange som i øvrigt er meget udbredte internationalt. Sandsynligvis er der tale om en nyorientering: At være fri til selv at vælge, hvad man vil bruge sin tid til, når man bliver ældre, indgår som noget naturligt og tiltrækkende i de kommende ældres bevidsthed.

Resultaterne tyder altså på, at de kommende ældre vil bruge deres ressourcer på egne fritidsinteresser (og evt. nærmeste familie) i mindst lige så høj grad som tidligere årgange ældre. Der vil fortsat være store differentieringer i omfanget og retningen af fritidsinteresser i forskellige samfundsgrupper, fx efter om man er mand eller kvinde, hvilke typer beskæftigelse man har haft i livet, hvilken uddannelsesbaggrund man har - og hvordan man helbredsmæssigt har det.

Til gengæld er der ingen tegn på, at dette engagement i egne fritidsinteresser vil ske *på bekostning* af et bredere samfundsmæssigt engagement. Tværtimod. Når det gælder fx interesse og erfaring ved frivilligt arbejde, er der grunde til at vente stigende deltagelse fremover.

Litteratur

Andersen, D. & Appeldorn, A. (1995)

Tiden efter tres. København: Socialforskningsinstituttet 95:9.

Anker, J. & Koch-Nielsen, I. (1995)

Det frivillige arbejde. København: Socialforskningsinstituttet 95:3.

Bille-Brahe, U. (1989)

Nye tider - nye ældre. Holdninger og forventninger. København: EGV-Fondens Fremtidsstudie.

Bunnage, D. (1996)

De unge ældre i 1990'erne. København: Socialforskningsinstituttet 96:18.

Christensen, A.L.S. et al., (1987)

Boligmarkedet i Danmark. København: Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Clemmensen, N., Boll Hansen, E. & Jacobsen, L. (1989)

Befolkningens placering på boligmarkedet. København: Bikubefonden og Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Christoffersen, H. & Jacobsen, L. (1989)

Boliger. København: EGV fonden.

Christoffersen, H., Husted, L. & Rasmussen, L.E. (1994)

Ældre på boligmarkedet. København: Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Fridberg, T. (1994).

Kultur og fritidsaktiviteter 1993. København: Socialforskningsinstituttet 94:6.

Hansen, E.J. (1988)

Generationer og livsforløb i Danmark. København: Hans Reitzels Forlag.

Koch-Nielsen, I. et al. (1984)

Næste generation. Perspektiver for børn, unge, familie. Egmont Fondens Fremtidsstudie. København: Aschehoug Dansk Forlag.

Nørregaard, C. (1996)

Arbejde og tilbagetrækning i 1990'erne - og fremtidens pensionister. København: Socialforskningsinstituttet, notat.

Platz, M. (1987)

Længst muligt i eget hjem... En undersøgelse blandt ældre i Odense. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 157.

Platz, M. (1990)

Gamle i eget hjem. Bind 2: Hvordan klarer de sig? København: Socialforskningsinstituttet 90:10.

Socialkommissionen (1993)

De ældre. En belysning af ældre generationens forsørgelse. København: Socialkommissionen, 5.

Statistisk 10 års oversigt (1979)

Statistisk 10 års oversigt (1998)

Statistisk årbog (1975)

Statistisk årbog (1998)

Statistiske Efterretninger (1998)

Befolkning og valg. 18.

Socialforskningsinstituttets udgivelser siden 1.1.1998

- 98:1** Holt, H.: En kortlægning af danske virksomheders sociale ansvar. 1998. 186 s. ISBN 87-7487-583-3. Kr. 135,00.
- 98:2** Christensen, E.: Anbringelser af børn. En kvalitativ analyse af processen. 1998. 186 s. ISBN 87-7487-584-1. Kr. 135,00.
- 98:3** Leisner, E. & Rosdahl, A.: Merbeskæftigelseskravet i den offentlige sektor. Interview på 14 institutioner. 1998. 66 s. ISBN 87-7487-586-8. Kr. 75,00.
- 98:4** Hansen, H.: Elements of Social Security. A comparison covering: Denmark, Sweden, Finland, Germany, Great Britain, The Netherlands, Canada. 1998. 208 s. ISBN 87-7487-587-6.
- 98:5** Just Jeppesen, K. & Nielsen, A.: Etniske minoritetsbørn i Danmark - det første leveår. Rapport nr. 2 fra forløbsundersøgelsen af børn født i efteråret 1995. 1998. 188 s. ISBN 87-7487-588-4. Kr. 185,00.
- 98:6** Bonfils, I.S.: Puljefordelingen. Implementering af puljefordelingen i kommuner og amter. 1998. 160 s. ISBN 87-7487-589-2. Kr. 120,00
- 98:7** Andersen, D.: FRIT VALG af dagpasningsordning. Evaluering af forsøgsordningen. 1998. 148 s. ISBN 87-7487-590-6. Kr. 100,00.
- 98:8** Hussain, M.A. & Pico Geerdsen, L.: Erhvervene og de langtidsledige. Marginalisering og integration på arbejdsmarkedet. 1998. 84 s. ISBN 87-7487-591-4. Kr. 85,00.
- 98:9** Bach, H.B., Aggergaard Larsen, J. & Rosdahl, A.: Langtidsledige i tre kommuner. Hovedresultater fra en spørgeskemaundersøgelse og kvalitative interview blandt forsikrede langtidsledige og langvarige kontanthjælpsmodtagere. 1998. 56 s. ISBN 87-7487-592-2. Kr. 65,00.
- Bach, H.B.: En spørgeskemaundersøgelse blandt forsikrede langtidsledige og langvarige kontanthjælpsmodtagere. Dokumentation I til Langtidsledige i tre kommuner (98:9) 1998. 108 s. ISBN 87-7487-593-0. Kr. 100,00. Forhandles kun af Socialforskningsinstituttet.
- Aggergaard Larsen, J.: En kvalitativ undersøgelse blandt forsikrede langtidsledige og langvarige kontanthjælpsmodtagere. Dokumentation II til Langtidsledige i tre kommuner (98:9) 1998. 126 s. ISBN 87-7487-594-9. Kr. 125,00. Forhandles kun af Socialforskningsinstituttet.

- 98:10** Hussain, M.A.: Marginalisering i regioner 1990 og 1994. 1998. 131 s. ISBN 87-7487-595-7. Kr. 125,00.
- 98:11** Anker, N.: Eleverne, virksomhederne og de nyudlærte. Private virksomheders beskæftigelse af elever og praktikvirksomhedernes betydning for nyudlærtes chancer på arbejdsmarkedet. 1998. 343 s. Udgivet af Handelshøjskolen i København, ph.d.-serie 7.98. ISBN 87-593-8091-8.
- 98:12** Andersen, D. & Bach, H.B.: Virksomhedernes brug af løntilskud – og langtidslediges senere jobsituation. 1998. 114 s. ISBN 87-7487-598-1. Kr. 95,00.
- 98:13** Larsen, M. & Langager, K.: Arbejdsmarkedsreformen og arbejdsmarkedet. Evaluering af arbejdsmarkedsreformen III. 1998. 219 s. ISBN 87-7487-600-7. Kr. 190,00.
- 98:14** Friis, H. & Petersen, K.: Socialforskningsinstituttets forhistorie og første år. Udgivet i anledning af 40-året for Socialforskningsinstituttets oprettelse. 1998. 45 s. ISBN 87-7487-601-5.
- 98:15** Hestbæk, A-D.: Tvangsanbringelser i Norden. En komparativ beskrivelse af de nordiske landes lovgivning. 1998. 264 s. ISBN 87-7487-602-3. Kr. 180,00.
- 98:16** Villadsen, K., Gruber, T. & Bengtsson, S.: Socialpolitiske strategier - på tværs af frivillige og offentlige institutioner. 1998. 180 s. ISBN 87-7487-603-1. Kr. 125,00.

Social Forskning er instituttets nyhedsblad. Det udkommer fire gange om året og orienterer i en lettilgængelig form om resultaterne af instituttets arbejde. Lejlighedsvis udkommer Social Forskning som udvidet tema-nummer med bidragydere udefra.

Abonnementet er gratis og kan tegnes ved henvendelse til instituttet.

Tema-nummer af Social Forskning:

Velfærd – for hvem? Oktober '98

En fuldstændig liste over instituttets udgivelser kan fås ved henvendelse til Socialforskningsinstituttet tlf. 33 48 09 46, e-mail: library@sf.dk.